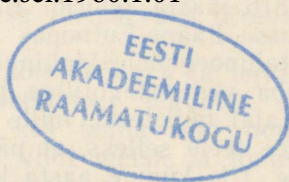

<https://doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1960.1.01>

EESTIMAA 1816. AASTA TALURAHVAREFORMI AJALOOLISEST TAGAPÕHJAST

J. KAHK,
ajalookandidaat

8. juunil 1816 kinnitas tsaar Aleksander I juba 1811. aastast alates ettevalmistusel olnud seaduse, millega Eestimaa kubermangu talupoegadele kuulutati vabadus. Kuigi selle suurel määral formaalse aktiga peaaegu üldse ei nõrgendatud mõisnike feodaal-pärisorjuslikku võimu talupoegade üle ning Eesti külas jäid põhiliselt püsima feodaalsed tootmissuhted, näitas see reform siiski, et tootlike jõudude areng ja talurahva klassivõitlus olid feodaal-pärisorjuslikku korda lõõnud järjekordse mõra. Tõsiasi, et kogu suure Vene impeeriumi talupoegadest said vabaduse, olgugi väga piiratud ja formaalse, kõige varem Eestimaa kubermangu talupojad, on äratanud ajaloolastes eriti suurt huvi selle reformi vastu. Küsimusele, miks tsaarivalitsus ja Balti parunid selle reformi teostasid, on otsitud seletust õige kaua.

Kumbki asjaosaline, nii tsaar kui ka balti-saksa mõisnikud, on juba algusest peale püüdnud seda reformi panna oma arvele ja serveerida teda kui omapoolset heatahtlikku ning ainult humaansusest kantud akti talupoegade suhtes.

Juba reformi ettevalmistustööde ajal lugesid selleaegsed ametiasutused tema ametlikuks alguseks tsaar Aleksander I ukaasi siseminister vürst Kurakinile 20. juulist 1809, kus seisab: «Vürst Aleksei Borissovitš! Sõites möödunud aastal läbi Eestimaa oli mul võimalus veenduda, et 1804. aastal aadli poolt... koostatud seadus nõuab mõnes punktis täiendusi... et kindlustada tegelikult vastastikune [s. t. mõisnike ja talupoegade — J. K.] heaolu.»¹

Aleksander I väites, et ta 1808. aastal külastanud Eestimaa kubermangu, võib üldse kahelda, sest selle sõidu kohta ei leidu vähimatki jälge ei tema isikliku kantselei, ei Balti kindralkubernereri, ei Eestimaa kubernereri ega Eestimaa rüütelkonna arhiivides. Nagu näeme edaspidi, sai tsaarivalitsus 1808. aastal rahutusttekitavaid teateid ja andmeid olukorrast selles kubermangus ning oli sunnitud sel puhul astuma ka mõningaid vajalikke samme. Võib arvata, et oma silmakirjalikkuse poolest üle kogu Euroopa kuulus Aleksander I püüdis selle väitega neile olukorrast dikteeritud sisepoliitilistele üritustele anda humaansuse oreoli

¹ Полное Собрание Законов Российской империи. Т. XXX, 1808—1809 гг., Спб., 1830, lk. 1038; vrd. Ю. Ю. Кахк, Составленная в 1816 году записка об «освобождении» Эстляндских крестьян. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1957, nr. 1, lk. 76.

ning jätta endast mälestus kui rahva hulgas ringi sõitvast ja talle kaasa tundvast valgustatud tsaarist.²

Eestimaa mõisnike agrariseadusandluse apologet A. Gernet seletas 1816. aasta reformi Balti parunite õilsameelsusega: sattunud vaimustusse Lääne-Euroopas sel ajal levinud vabadusideedest, olevat nad oma talupoegadele kinkinud vabaduse.³

Juba vene slavofiilne publitsist ja ajaloolane J. Samarin püstitas omal ajal hüpoteesi, mille kohaselt Liivimaa mõisnikud läksid «vabastamise» teele selleks, et pääseda kahjutasude maksimisest oma talupoegadele. Üle kümne aasta kestnud maamõõtmiste tulemusena oli nimelt selgunud, et paljud mõisnikud olid oma talupoegadelt nõudnud koorimisi rohkem, kui 1804. aasta talurahvaseaduse normid ette nägid. Sellesama seaduse mõnede paragrahvide järgi tuli aga sellisel korral talupoegadele kahjutasu maksta.⁴ Lisamata omalt poolt uusi konkreetseid tõestusmaterjale, esitas läti kodanlik ajaloolane A. Schwabe Samarini hüpoteesi juba kindla teesina.⁵ Eesti kodanlikud ajaloolased rõhutasid, et Eestimaa mõisnikud läinud talupoegade «vabastamise» teele sellepärast, et pääseda kulukast maamõõtmisest ja -hindamisest, mida oleks tulnud teha seoses 1804. aasta talurahvaseaduse täiendamisega.⁶

Nõukogude ajalooteadus on sellegi küsimuse uurimisel keskendanud peatähelepanu ajaloo tõelisele kangelasele, rahvale, mõistes, et küsimusse toob selguse majandusliku arengu, talurahva olukorra ja tema klassivõitluse süvendatud uurimine.

Sellel, mis osa oli talurahva klassivõitlusel «vabaduse» saavutamisel, loodab autor peatuda edaspidi. Käesolevas vaadeldakse ainult tootlike jõudude, eeskätt peamise tootja — pärisorise talupoja — olukorra mõju neile reformidele.

*

Kuigi 1808. aastaga pole seotud mingit tsaari suuremeelsuse akti, on tal siiski oma oluline koht 1816. aasta reformi eelloos. Sellepärast peatumegi pikemalt selle aasta juures; temast pärinevad andmed valgustavad väljusähvatusena olukorda Eesti külas XVIII sajandi lõpul ja XIX algul tervete aastakümnete ulatuses.

Juba 1807/08. aasta talvel hakkasid talupoegadel leivatagavarad

² Aleksander I silmakirjalik püie rahva ees «head valitsejat» mängida ilmnas väga selgesti ka 1804. aastal, mil ta tööpoolest Eestimaad külastas. Teekond viis teda läbi näljast vaevatud külade. Igas peatuskohas ootasid teda ja tema saatjaskonda 76 hobust, igaks lõunaks oli tapetud 3 veist, 1 vasikas, 1 lammas, 2 siga, 1 pörsas, 2 kalkunit, 8 kana ja 10 kanapoega, varutud kaks puuda leiba, 22 naela võid ja muid toiduaineid (RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 171, l. 1 ja 2). Sõidul Tallinnast Keila aeti surnuks üks ja sandiks kaks hobust (Sealsamas, l. 78). 12. mail kell viis jõudis tsaar Lihula kirikumõisa. Kui ta tõllast pastoraati läks, kõndisid ta ees aadlipreiidid, kes puistasid teele lilli. Vaevalt oli tsaar astunud kirikumõisa, kui talle lähenes ta ihuarst Wylie ja sosistas: «Kas Teie majesteet ei tahaks õnnelikuks teha ka tänaval viibivat rahvahulka?» Pikema jututa võttis tsaar käekõrvale kohaliku pastori väikese poja, ja istunud ukse ette tema saabumise puhuks spetsiaalselt ehitatud poodiumile, võttis poisi oma põlvedele, andis talle kompvekke ja naljatas temaga. — Alexander von Bodisco, Eine Reise Kaiser Alexanders I in Estland im Jahre 1804. «Deutsche Monatschrift für Russland», Reval, 1912, lk. 621, 623—625.

³ Axel v. Gernet, Geschichte und System des bäuerlichen Agrarrechts in Estland. Reval, 1901, lk. 145.

⁴ Ю. Самарин, Крестьянский вопрос в Лифляндии. Окраины России, выпуск VI, Berlin, 1876, lk. 417—433.

⁵ A. Schwabe, Grundriss der Agrargeschichte Lettlands. Riga, 1928, lk. 346 ja 347.

⁶ Eesti rahva ajalugu, III kd. Tartu, 1935, lk. 1493.

otsa saama. Idavere vallas lõppes paljudel leib juba enne jõulu, jaanuaris levis leivapuudus üle kogu valla. Juba jaanuaris lõppes talupoegadel leib ka Vatkul, Püssis ja Purtses, veebruari alguses Sõmerul ja Vastas. Sõtkel ja Pühajõel sai leib otsa jüripäevaks, Eredal oli jüripäeval leiba ainult neljas peres.⁷

Nälg ajas talupoegi, kes olid ära söönud kõik söödava ja leiva ostmiseks ära müünud kogu oma vara, meeleehtlikele tegudele. Vasta mõisas lõppesid veebruaris mõned härjad, kes sinna olid nuumale antud Narva kaupmehe Holmi poolt. Raiped viidi metsa ja lootes, et nad meelitavad ligi hunte, jäi nende juurde varitsema jahimees Nuka Nigulas. Ainult püssi tõrkumine hoidis ära õnnetuse, sest esimestena hiilisid härgade juurde kaks näljast piinatud talupoega.⁸ Ühel sama mõisa talupojal ja kolmel popsil aga õnnestus nende härgade liha muretseda, mida mõni neist söigi, kuna teised seda vastikuse tõttu ei suutnud alla neelata. Saanud lõpnud härgade liha «varastamisest» ja söömisest teada, käsutas mõisarentnik Norman «süüdlased» enda juurde ja laskis anda viiele mehele igaühele 50 kepihoopi ja kolmele naisele, kelledest pealegi kaks polnud üldse liha söönud ning püüdnud teisigi sellest tagasi hoida, igaühele 20 vitsahoopi.⁹

Esimesi teateid küladest valitsevast näljast võtsid mõisnikud vastu varjamatu vaenuga. Vatku mõisaproua Müller ei lasknud talupoegi enda juurdegi, teatades, et enne jüripäeva keegi laenu ei saa. Kui kohumees Hansu Jüri mõisas kurtis, et siis võib üks popsinaine nälga surra, laskis proua mõisavalitseja Martinsoni kaudu vastata «surgo, ma ei [ho]oli sest».¹⁰

Tahes-tahtmata pidid mõisnikud kevade poole siiski mõtlema sellele, kuidas ära hoida neile kasutoovate tööloomade — pärisorjade — suremist. Väga harva anti talupoegadele viljalaenu enne jüripäeva.¹¹ Kuid neilgi kordadel osutub mõisnike vastutulelikkus lähemal vaatlusel sageli hoopis püüdeks halvakvaliteedilisest jahust lahti saada või head jahu lisanditega segades suuremat profiiti lüüa. Nii andis Tammiku mõisa valitseja enne jüripäeva talupoegadele laenuks jahu, millesse oli segatud peeneksjahvatatud õlgi.¹² Pühajõel jagati enne jüripäeva talupoegadele nende oma sõnade järgi «halba jahu», kuna Purtses peenendati klombid halvakslainud jahus enne selle talupoegadele jagamist. Sellest jahust valmistatud leiba oli näinud ja maitsnud Virumaa kreisikomisjar Bileam, kelle sõnade järgi see leib oli väga halb, must ja vastiku lõhnaga; vähem näljane inimene ei suutnud teda üldse süüa.¹³ Ka pärast jüripäeva jagati talupoegadele laenuks enamasti aganatega segatud jahu.¹⁴ Vatku mõisas segati talupoegadele laena-

⁷ RAKA (= Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv), f. 29 (Eestimaa kindralkuberneri kantselei), nim. 1, s.-ü. 213, l. 241, 242, 245, 249, 253 ja 255—257.

⁸ RAKA, f. 291 (Liivi-, Eesti- ja Kurumaa kindralkuberneri kantselei), nim. 1, s.-ü. 2653, l. 16.

⁹ RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 253 ja 254.

¹⁰ Sealsamas, l. 257.

¹¹ Konkreetsemad andmed viljalaenude andmisest on säilinud 12 mõisa kohta. Neist ainult Sompa ja Tammiku mõisas anti talupoegadele laenu juba veebruaris, Pühajõe ja Purtses mõisas tehti seda enne jüripäeva. — RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 243 ja 250; f. 291, nim. 1, s.-ü. 2653, l. 16.

¹² RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 243.

¹³ Sealsamas, l. 250 ja f. 291, nim. 1, s.-ü. 2653, l. 16 ja 17. Miks kreisikomisjar Bileam (või Biliam) ja eriline uurimiskomisjon 1808. a. Virumaa talupoegade olukorra kohta võrdlemisi tõele vastavaid andmeid kogusid, selle juures peatume allpool.

¹⁴ Konkreetset andmed on selles küsimuses 7 mõisa kohta, kusjuures 3 mõisa kohta näidatakse, et seal jagatavat talupoegadele puhast jahu (RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 241, 249, 250, 257; f. 291, nim. 1, s.-ü. 2653, l. 15 ja 18). Neiski väidetes võib kahelda, kuna see oli vastuolus mõisnike üldise praktikaga, nagu allpool näeme.

miseks 3 vakka rukist 5 vaka aganatega (teistel andmetel algul 1 vakk rukist 1 vaka aganatega, hiljem 2 vakka rukist 4 vaka aganatega).¹⁵ Tammiku ja Kulina mõisas oli talupoegadele laenuks antavas viljas $\frac{1}{2}$ osa rukist, $\frac{1}{4}$ otra ja $\frac{1}{4}$ aganaid. Talupojad aga pidid lubama, et nad tasuvad laenu puhta viljaga, vastasel korral ähvardati neil loomad ja hein ära võtta. Kreisikomiszar Bileam märgib, et sellist moodust kasutatavat ka paljude teistes kohtades.¹⁶

Viljalaenu suuruse määramisel praktiseeriti järgmist, nähtavasti juba ammu mõisates väljakujunenud moodust. Laenu suurus olenes mitte nälgivate suude, vaid talu poolt mõisale tehtavate teopäevade arvust. Iga talu sai mõisast laenuks nii mitu vakka vilja kuus, kui mitu päeva nädalas see pere mõisale tööd tegi, s. o. nelja päeva talu 4 vakka kuus jne.¹⁷ Kuid paljud mõisad ei raatsinud sedagi normi talupoegadele välja jagada. 11 mõisast, millede kohta meil selles küsimuses on konkreetsemad andmed, jagati 6 mõisas talupoegadele laenuvilja alla selle normi.¹⁸ Siinjuures tuleb aga alla kriipsutada, et talupoegadele ei jätkunud ka «normikohasest» viljalaenust. Voka mõisa talupojad rääkisid uurimiskomisjoni liikmeile, et neile kaheks nädalaks antud vilja tarvitavad nad ära $1\frac{1}{2}$ nädalaga ja iga kord enne uut laenu kannatavad pool nädalat nälga.¹⁹ Pühajõe mõisa talupojad kurtisid, et suuremaarvulistele ja muud toitu mitteomavaile perekondadele ei jätku «seaduslikul hulgal» antavast viljalaenust, mille tõttu nad viimased kolm päeva enne uue leiva saamist puudust kannatavad.²⁰ Ereda mõisa talupojad elasid alati enne järjekordse laenu saamist pool nädalat hapuoblikatest.²¹ Samuti ei jätkunud laenuviljast ka Somp ja Kiikla mõisas, millede kohta pole teada, kas seal jagati laenu vastavalt teopäevade arvule või mitte.²² Laenust ei jätkunud loomulikult eriti neis mõisates, kus jagati «alla normi».

Idavere vallas ei jätkunud mõisast saadud vilja järgmise laenupäevani suuremates peredes, Kaarli, Purkse, Vasta ja Vihula vallas aga kõigis taludes.²³

1808. aasta kevadel oli nälg surma põhjuseks mitte ainult vabadikuonnides, vaid ka taludes.

Kui teolised Ereda valla Krassi talust pühapäeva õhtul oma leivakottidega mõisa läksid, jäi kodustele ainult kaks naela leiba. Selle lõikas noorperenaine esmaspäeva hommikul kaheksaks tükiks ja jagas tallu jäänud inimeste vahel. Teispäeva õhtuni polnud neil muud midagi süüa, sest majas puudus nii jahu kui ka muu söödav, «väljast aga polnud veel saada midagi rohelist».²⁴ Teispäeva õhtul õnnestus ühelt sugulaselt hankida kaks toopi otri, millest keedetud suppi söödi koos koju tulnud teolistega õhtul ja järgmisel hommikul; kokku istus lauas 10 inimest. Kolmapäeva hommikust kuni reedeni, mil mõisast sai uut laenu, polnud talus midagi söödavat. Kolmapäeva ennelõunal lahkus talust pime vanaperenaine, et sugulaste poole minna. Teepeal astus

¹⁵ RAKA, f. 291, nim. 1, s.-ü. 2653, l. 15 ja f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 257 ja 259.

¹⁶ RAKA, f. 291, nim. 1, s.-ü. 2653, l. 18.

¹⁷ RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 241.

¹⁸ Sealsamas, l. 241—243, 245, 246, 249, 250, 256 ja 257; f. 291, nim. 1, s.-ü. 2653, l. 16.

¹⁹ RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 242.

²⁰ Sealsamas, l. 243.

²¹ Sealsamas, l. 246.

²² RAKA, f. 291, nim. 1, s.-ü. 2653, l. 18.

²³ RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 250, 255 ja 256; f. 291, nim. 1, s.-ü. 2653, l. 15 ja 16.

²⁴ RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 247

ta teda juhtiva üheksa-aastase tüdrukukesega Kiikla küla kõrtsi, kus nad kõrtsinaiselt tükikese leiba said, mida vanaperenaine ahnelt sööma hakkas, «tänades seejuures liigutatult jumalat», et ta mitme päeva järel oli jälle tüki leiba saanud.²⁵ Radoveli külla oma sugulaste juurde ta aga enam ei jõudnud, vaid suri teel.²⁶

«Üldiselt näib, et see vähene viljalaen, mis talupojad mõisatelt saavad, on arvestatud ainult mõisa saadetavate teoliste jaoks, ilma et pöörataks tähelepanu samavõrra abivajavatele peremeestele endile ja nende lastele,» kirjutas kreisikomissar Bileam 1808. aasta aprillis.²⁷ Hoopis raskem kui talupere liikmetel, kes istusid teolistega n. ö. ühe söögilaua taga, oli popside olukord, sest nende säilitamisest polnud mõis kuigivõrd huvitatud. «Sellised, suurem osa päevi aastas viletsuses vaevlevad perekonnad toidavad end suvi läbi juurtest ja rohudest, mõtlematagi leiva peale,» kirjutas Bileam popside kohta. «Sügisel teenivad nad taluperemeeste juures viljalõikusega mõned mõõdud vilja, millest toidavad end mõnda aega, vaevalt on aga talv alanud, on ka nende väikene tagavara läbi; nad lahkuvad siis sageli oma elukohtadest, lähevad linnadesse, võõrastesse küladesse, rändavad mööda maanteid ja püüavad end teistele inimestele koormaks olles armupalumise ja kerjamisega kuidagiviisi elus hoida.»²⁸

Mõisnikud pidasid rangelt kinni põhimõttest, et laenu antaks ainult neile talupoegadele, kes harivad põldu ja kellest võib seega loota, et nad laenu tagasi maksavad.²⁹ Popsidele, kes läksid mõisast laenu küsima, öeldi enamasti ära.³⁰ Vasta mõisas näiteks anti popsidele laenu ainult siis, kui neil oli midagi pandiks anda.³¹ Mitu Virumaa mõisnikku seletasid 1808. aasta suvel kubermangulinnast kohale saadetud ametnikele, et popsidele on antud maad — Kiikla mõisa omaniku rittmeister Breverni andmeil isegi «nii palju, kui nad tahavad» —, targu maha vaikides, et popsinaistel puudusid võimalused selle harimiseks.³² Üldreeglina anti popsidele vilja ainult siis, kui nad mõisale tööd tegid. Siinjuures ei tohi aga unustada, et popsinaistel, kellel pärisorjadena tuli suvel mõisale niigi teha 2 päeva nädalas,³³ oli küllaltki raske käia mõisas tööl ka veel viljalaenu eest. 1808. aasta suvel Virumaal olukorda uurinud komisjon märkis oma protokollis: «Popsid ja popsinaised saavad vilja laenuks, kui nad seda nõuavad, 1 vakk 12 tööpäeva eest; kuna aga mõnedel popsinaistel on palju lapsi ja nad elavad mõisast kaugel ning seetõttu ei saa lapsi ei kaasa võtta ega üksi koju jätta, siis ei suuda mõned neist tööga nii palju teenida, kui palju oleks vaja enda ja oma laste toitmiseks, ning nad kannatavad suure leivapuuduse all.»³⁴ Parem oli nende popsinaiste olukord, kelle lapsed mõisas juba mingit tööd suutsid teha; sel puhul andis mõis emale päevas toobi ja igale tööd teinud lapsele pool toopi aganatega segatud jahu.³⁵

Vatku popsinaisel Mardi Maiel, kel oli kolm väikest last, sai leib

²⁵ Sealsamas.

²⁶ Sealsamas, l. 246.

²⁷ RAKA, f. 291, nim. 1, s.-ü. 2653, l. 19.

²⁸ Sealsamas, l. 20.

²⁹ Vrd. rüütelkonna konvendi otsust 16/17. aprillist, millest on juttu edaspidi.

³⁰ RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 243, 246 ja 258; f. 291, nim. 1, s.-ü. 2653, l. 19.

³¹ RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 253.

³² Sealsamas, l. 245 ja 256.

³³ Eestimaa Tallorahwa Seadus, moisawannemattest noutud ja meie Sure armolisse Keisri Herrast kinnitud 1805 aasta sees, § 46.

³⁴ RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 242.

³⁵ Sealsamas, l. 244.

otsa juba talvel, enne lume sulamist lõppesid ka naerid. Pärast seda proovinud ta «süüa kõike, mis ainult kätte sattus, isegi tuhka», ja kui ta saanud mõne väikese tüki leiba või veidi jahu, andnud ta selle kõik oma lastele, kes ei tahtnud süüa seda, mida ta ise söi.³⁶ Kevadel kästi tal koos nelja teise popsinaisega mõisa juurviljaaias maad kaevata. Naised kurtsid tööd ülevaatavale aiandusõpilasele, et näljast nõrkadena ei suuda nad hästi töötada. Aiandusõpilane läks mõisa ja varsti kutsuti naised valitseja juurde, kellelt pidavat leiba saama. Vaevalt aga olid nad valitseja Martinsoni tuppa astunud, kui see seinalt piitsa haaras ja nad selle löökidega toast välja kihutas, karjades: «Säh, siin on teile leib!»³⁷

Haljava mõisa Mardi popsipere sai laste toitmiseks mõisast iga nädal veidi jahu, vanemad ise aga olid sageli päevade kaupa söömata. Hoolimata sellest, et ta juba mitu nädalat oli raskesti haige, läks perenaine Kai jüripäeva paiku soo äärde ja korjas paljaste jalgadega külmamas sooves olles toiduks jõhvikaid. Varsti aga kukkus ta maha ega suutnud enam üles tõusta. Mees tõi ta koju, kus ta mõne päeva pärast suri.³⁸

Ereda valla külakarjase Oru Nigulase kodus valitses 1808. aasta kevadel ükskord esmaspäevast neljapäevani täielik nälg. Teistelt talupoegadelt külas polnud võimalik midagi saada, sest neil endilgi polnud midagi. Neljapäeva õhtul saatis Nigulase poeg vanematele veidi oasuppi, mis ta oli teinud külvist ülejäänud ubadest, sest ka tal endal polnud ei leiba ega muud toitu. Reede õhtul, tulnud külast koju, Nigulas suri.³⁹

Sama mõisa popsil Jaani Mardil, ta naisel ja pojalt polnud kolmel päeval ei leiba ega mingit muud toitu. Et vähegi südant kinnitada, segasid nad soola vette ja jõid seda või hoidsid soola suus. Lõpuks läks 70-aastane Jaani Mart koos naisega teele, et palgata end Jõhvi kirikumõisas karjaseks. Teel hakkas Mart kaebama valu peas ja südames, istus maha ja suri.⁴⁰

Purtse mõisa Kõrkküla külas elav popsitüdruk Mai jutustas, et kuigi ta ema kedranud ja kudunud mõisale ning saanud selle eest jahu, ei olevat ema siiski niipalju teenida suutnud, kui oli vaja enda ja oma kolme lapse toitmiseks. 4. aprillil sõonud nad ära viimased kolm naerist. Lihavõttepühade ajal ja järgneval kolmapäeval (5.—8. aprillini) polevat neil kodus midagi süüa olnud. Lapsed saanud teistelt külaelanikelt esimesel pühal veidi jahu ja leiba, kolmandal pühal veidi suppi ja neljapäeval veidi rohusuppi, ema aga olnud söömata. Neljapäeval läinud ema mõisa ja saanud sealt kuus toopi jahu. Tagasiteel jäänud ta kellegi popsinaise Mari juurde õomajale, sõonud enne magamaminekut veidi vähem kui taldrikutäie putru ja surnud samal ööl.⁴¹

Juba 1807. aastaks oli Koonu valla peremehe Juhani Jaani kahe päeva talu nii laostunud, et selle põllud tuli üles harida mõisa teolistega; mehest, naisest, kolmest lapsest ning ühest kasulapsest koosvõetud pere langes popsipere olukorda. 1807. aasta mardipäevaks, 10. novembriks, sai neil oma leib otsa ja nad hakkasid mõisast saama iga nädal laenuks vakk vilja, millest $\frac{1}{3}$ oli aganaid. Jõulude ajal aga hakkas mõis neile

³⁶ Sealsamas, l. 258.

³⁷ Sealsamas, l. 258 ja 259.

³⁸ Sealsamas, l. 244 ja 245.

³⁹ Sealsamas, l. 248 ja 249.

⁴⁰ Sealsamas, l. 248.

⁴¹ Sealsamas, l. 251 ja 252.

andma vaid pool vakka nädalas.⁴² Nii pidi see kestma kuni põllutööde alguseni. Kuigi naabrid neid supi, kapsaste, soola ja ka leivaga⁴³ aidata püüdsid, kannatas popsipere kibedat nälga. 6. ja 7. veebruaril polnud neil midagi süüa. Esmaspäeval, 8. veebruaril, said nad mõisast järjekordselt vilja, millest perenaine Madli käsikivil jahu jahvatas ja putru tegi.⁴⁴ Kõik lapsed said iga päev süüa, ainult kasulaps Kadri karjunud kõik need päevad, tahtnud ikka rohkem⁴⁵ ning surnud reedel. Lapse surnukeha lahanud arst leidis, et lapsest olid järele jäänud õieti ainult luud; ta kõht ning sooled olid täiesti tühjad.⁴⁶ Kui mõisa aidamees Hans sai kuulda Madli kurtmisest pastorile, et laps surnud nälga, öelnud ta talle: «Madli, sind mõistetakse süüdi, meie härra maksab 200 rubla ja mina 90 rubla ja siis on sinuga kõik läbi.»⁴⁷

1808. aasta 4. mai pärastlõunal tuli Rakverest kahe versta kaugusel asuvasse Rägavere-Aru kõrtsi kolm last, kes külmast ilmast hoolimata olid palja jalu ja rietatud ainult särgikestesse. Nende isa, Vinni mõisa pops Joa Abram, oli Rakveresse tööd otsima läinud ja lapsed olid teel isa juurde. Kõrtsis viibivad Rakvere käsitöölised andsid nälginud lastele saia, millest kõige väiksem, kolmeaastane Mai, pani osa kõrvale järgmiseks hommikuks.⁴⁸ Kõige vanem lastest läks ees isa otsima ja tuli järgmisel päeval kõrtsi tagasi isa poolt saadetud leivakannikaga.⁴⁹ Õed aga olid juba hommikul sealt lahkunud. Väiksem neist, Mai, ei suutnud ära käia viimast kaht versta isa juurde ja tema surnukeha leiti mõne päeva pärast linna territooriumilt.⁵⁰

Karitsa mõisa toomehe Tõnu Tooma peres sai leib otsa juba talvel ja kuna ta teise talupoja juures teenis, siis oli ta naine omaenda ja oma laste elu säilitamiseks sunnitud juba talvel oma riided ja loomad ära müüma ning elas kevadest saadik oma kolme lapsega ainult vähese jahuga keedetud hapuoblikatest. Viimased 14 päeva enne lapse surma kannatasid nad nii suurt puudust, et elasid ainult keedetud hapuoblikatest, milledele vaid harva oli võimalik jahu lisada.⁵¹ Naine oli meeletult otsinud leiba laenuks või töö eest kolmest külast, kuid saanud vaid mõnikord mõne toobi jahu.⁵² Kui näljasurma asi kohtus arutusele tuli, ei saadud lapse isa üle kuulata, sest ta oli põgenenud ei tea kuhu.⁵³

Võivere mõisa talupoja Tõnu Jaani käest oli mõis juba ammu ta isatalu ära võtnud ja teinud katset teda nekrutiks anda. Jaan oli sellest pääsenud arvatavasti redus oleku teel.⁵⁴ Hiljem sai ta uuesti rendikoha, kuid juba 1808. aasta suvel selgus, et ta seda pidada ei suuda. Koos naise Kaiega tegid nad katset põgeneda, kuid juba Venevere mõisa alal tabati nad haagikohtuniku poolt. Hiljem põgenes Jaan üksinda, kuid pöördus 1808. aasta talve algul koju tagasi.⁵⁵ See talv kujunes popsi- ja sulasrahvale äärmiselt raskeks, sest juba detsembri alguses sai leib otsa.⁵⁶ 1809. aasta 2. veebruari paiku käis Kai koos teiste popsinaistega

⁴² RAKA, f. 862 (Viru-Järva meeskohus), nim. I, s.-ü. 3057, l. 4, 20 ja 29.

⁴³ Sealsamas, l. 5.

⁴⁴ Sealsamas, l. 4.

⁴⁵ Sealsamas, l. 20.

⁴⁶ Sealsamas, l. 6.

⁴⁷ Sealsamas, l. 4.

⁴⁸ RAKA, f. 862, nim. I, s.-ü. 3127, l. 16—18, 25 ja 26.

⁴⁹ Sealsamas, l. 18.

⁵⁰ Sealsamas, l. 2, 4 ja 10.

⁵¹ Sealsamas, s.-ü. 3040, l. 2.

⁵² Sealsamas, l. 4.

⁵³ Sealsamas, l. 1.

⁵⁴ RAKA, f. 863 (Lääne meeskohus), nim. I, s.-ü. 4155^a, l. 15.

⁵⁵ Sealsamas, l. 14.

⁵⁶ Sealsamas, l. 25.

mõisas leiba palumas, kuid sai vastuseks, et «härä ei saa praegu midagi anda, enne kui ta näeb, kuidas ta ise leivaga välja tuleb». ⁵⁷ Jaanist oli saanud teise talupoja sulane. Tema katsed mõisa viinaköögi juures ja puudeveol lisateenistust leida jäid tulemusteta. ⁵⁸ Kogu vallas ei leidunud ei tööd ega leiba. ⁵⁹ Mõisast leiba paluma minna ta aga ei julgenud, mäletades veel hästi, et isegi peremehepõlves oli talle harva laenu antud, ja alati koos hoopidega. ⁶⁰ Ta naine Kai rääkis kohtu ees, et jooksnud «nälja pärast ringi, et toitu leida». Kai otsinud ka võorastes valdades oma tuttavate juures tööd, aga ei olevat seda leidnud. ⁶¹ Popsiperedes valitses selline nälg, et inimesed tapsid ja sõid kasse. ⁶² Kuna linasaak oli äpardunud, ei andnud mõis sel talvel popsinaistele tööd nagu varemalt. ⁶³ Suure puuduse tõttu müüs Kai osahaaval ära mõisast ketruseks saadud villa, et muretseda jahu lastele supi keetmiseks. ⁶⁴ Kui mõisas sellest teada saadi, kutsuti Kai sinna, anti talle pekka, aeti nagu kurjategijal pool pead paljaks ja teatati, et enne ta uut vilja laenuks ei saa, kui villa tagasi muretseb. ⁶⁵ Pärast seda, kui Jaani ja Kaie viieaastane tütar Ann oli 1. veebruaril ära söönud viimase tükikese leiba, suri ta 4. veebruaril. ⁶⁶ Kuu aega hiljem suri teine tütar, poolteiseaastane Ello, leetritesse. ⁶⁷ Aprilli alguses jõudis järg kaheksa-aastase Leena kätte. Teispäeva, 7. aprilli hommikul andnud ema talle jahuputru, kuid laps oksendanud selle välja. Kolmapäeval palunud laps emalt tükikest leiba. Ema jooksnud kogu küla läbi ja otsinud seda, kuid ei olevat raasugi saanud. Kõik need kolm päeva saanud laps ainult jahusuppi. Teispäevast kuni neljapäeva lõunani ei olevat ta midagi söönud. Viimasel päeval püüdnud ema talle piima anda, laps aga ei olevat seda enam vastu võtnud, vaid surunud hambad kokku; lõuna paiku ta surnudki. ⁶⁸

Väga napid andmed on säilinud selle kohta, et 1809. aasta mai alguses surid nälgja kaks talupoega Mohrenschildtile kuuluvas Perila mõisas. Asja uurinud arst leidis, et surnute kehad olid väga ära kurnatud, ning avaldas arvamist, et toidu nappus või täielik puudumine võis nende surma muidugi soodustada ja kiirendada. ⁶⁹ Kohapeal käinud kuberner märkis, et kohalike talupoegade andmeil ei olevat mõlemad surnud nähtavasti hirmu pärast toidupuudusest mõisnikule teatanud. ⁷⁰

Juba eespool toodud andmed kõnelevad kujukalt sellest, et nälg tabas kõige raskemini sulas- ja popsirahvast. Väga veenvalt kinnitavad seda ka kohaliku haagikohtuniku poolt Porkuni, Põdrangu ja Kulina mõisa alal elavate talupoegade ja popsirahva majandusliku olukorra kohta 1808. aasta kevadel kogutud andmed, millede põhjal saame järgmise pildi: ⁷¹ 1808. a. kevadel oli nii vilja kui ka loomi 57 talu-

⁵⁷ Sealsamas, l. 8.

⁵⁸ Sealsamas, l. 8 ja 31.

⁵⁹ Sealsamas, l. 31.

⁶⁰ Kord oli mõisahärä käskinud talle anda kaks vakka vilja ja kakskümmend viis hoopi. — Sealsamas, l. 30, 39 ja 40.

⁶¹ Sealsamas, l. 26.

⁶² Sealsamas, l. 29.

⁶³ Sealsamas, l. 8 ja 26.

⁶⁴ Sealsamas, l. 27.

⁶⁵ Sealsamas, l. 26 ja 36.

⁶⁶ Sealsamas, l. 28.

⁶⁷ Sealsamas.

⁶⁸ Sealsamas, l. 25.

⁶⁹ RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 325, l. 1.

⁷⁰ Sealsamas, l. 3.

⁷¹ RAKA, f. 902 (Maa-Viru haagikohtunik), nim. 1, s.-ü. 195. Toimik on küll haagi-kohtuniku enda poolt dateerimata, kuid on ilmselt koostatud seoses kreisikomissar Bileami memoriaaliga, millest on juttu artikli lõpuosas, sest andmeid on kogutud

ja 13 popsiperel; vili oli otsas, kuid oli veel koduloomi 3 talu- ja 3 popsiperel; ei olnud enam ei vilja ega loomi 1 talu- ja 43 popsiperel.

Pärast kõike eespool kirjeldatud tundub esialgu uskumatuna, et nii kohalike mõisnike kui ka kubermanguvalitsuse andmeil polnud 1808. aasta midagi erakorralist; nende arvates polnud selle aasta kevadel olemas isegi näljaohtu. 16. aprillil 1808 vastuvõetud otsuses väitis Eestimaa aadlikonvent, et kui ka mõnes mõisas valitseb teatud puudus, siis sellest saab vastastikuste laenude abil kergesti üle, nälja kohta aga ei olevat mingeid andmeid.⁷² Eestimaa kuberner Andreas Langell teatas 29. aprillil 1808 kindralkubernerile, et Eestimaa kubermangus «ei ole leivapuudust, ega ole seda ka olnud».⁷³ Pikemalt selgitas kuberner seda oma 24. aprilliga dateeritud seletuskirjas senaator Zahharovile.⁷⁴ Kihelkondade kirikueestseisjate kaudu kogutud andmeil olnud 1807. aasta viljasaak küllaltki hea ja peale külviks ning elanikkonna toiduks mineva osa oli neil andmeil vilja jäänud ülegi ning seda olevat aasta lõpul turul vabalt müüdud.⁷⁵ Ka 1808. aasta jaanuaris ei võinud kuberner arvates maakondades «olla leivapuudust, sest oli teada, et mõisnikud müüsid tähelepanuväärsel hulgal vilja kroonule ja Liivimaa kubermangu».⁷⁶ Virumaa kreisikomissar Bileam imestas 1808. aasta kevadel selle üle, et kui mõisatel «endil oli möödunud aastal väga rikkalik rukkisaak, miks polnud seda siis talupoegadel?»⁷⁷

Kubermanguvalitsuse poolt kogutud arvulised andmed viljasaagi ja viljatagavarade kohta näitasid, et 1807. aastal oli Harjumaal ja Läänemaal koristatud 97 048 tündrit vähem ja Järvamaal ning Virumaal 14 697 tündrit rohkem, kui oli ette nähtud külviks ja kohaliku elanikkonna varustamiseks toiduga. Kui sellele lisada tagavaramagasinide täitmiseks ettenähtud viljakogus, tõuseb ülekubermanguline puudujääk 56 092 setverdile. Peaaegu kogu selle puudujäägi aga kattis mõisate tagavaramagasinides oleva vilja hulk, mis 1808. aastaks oli tõusnud 49 011 setverdile.⁷⁸ Nähtavasti hakati isegi Eestimaa kubermanguvalitsuses 1808. aastal mõistma, et kui kubermangu aastaaruandesse märgitakse teatud hulk vilja «elanikkonna toiduks», siis ei tähendanud see sugugi, et kogu see kvantum kasutati tõepoolest selleks otstarbeks. Kogu eeltoodud bilansi lõi segamini nimelt see, et 1807. aasta aruande järgi elanikkonna toiduks ette nähtud 624 000 setverdist viljast⁷⁹ põletati tegelikult ligi 100 000 setverti viinaks.⁸⁰ Samal ajal, kui talupojad surid nälga, töötasid mõisate viinaköögid täie koormusega. Virumaal Pada mõisas jagati iga kuu 48-le talule laenuks 96 vakka vilja (mõnes talus tegi see $\frac{1}{5}$ toopi päevas inimese kohta). Samal ajal aga tarvitas mõisa viinaköök 20 vakka vilja päevas.⁸¹ Puritse mõisa kohta teatas kreisikomissar Bileam 1808. aasta aprillis, et seal oli viinaks põletatud üle 500 vaka magasiatade vilja. Samasugune olukord võis tema arvates valitseda ka paljudes teistes mõisates.⁸² Eestimaa kuberner sai

Bileami poolt märgitud mõisate kohta. Ka arhiivitöötajad on selle toimiku tema asukoha järgi fondi materjalide hulgas dateerinud 1808. aastaga.

⁷² RAKA, f. 854 (Eestimaa rüütelkond), nim. A 3, s.-ü. A I 47, l. 14 ja 15.

⁷³ RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 104.

⁷⁴ Senaator Zahharovi revideerimissõidule on pühendatud artikli lõpuosa.

⁷⁵ RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 49 ja 50.

⁷⁶ Sealsamas, l. 52.

⁷⁷ RAKA, f. 291; nim. 1, s.-ü. 2653, l. 19.

⁷⁸ RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 159.

⁷⁹ LRAKA (= NSV Liidu Riiklik Ajaloo Keskarhiiv Leningradis), f. 1281 (Siseministri nõukogu), nim. 11, s.-ü. 171, l. 23.

⁸⁰ RAKA, f. 29, nim. 1 I, s.-ü. 5 A, l. 231, 232, 238 ja 239.

⁸¹ RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 46.

⁸² RAKA, f. 291, nim. 1, s.-ü. 2653, l. 16.

1808. aasta aprilli lõpus eraviisil teada, et mõned kohalikud mõisnikud olid kohustunud kroonule jaanipäevaks müüma viina 50 rubla vaat. Sel puhul oleksid nad ühe säilitise ($14\frac{3}{4}$ setverti) viinaks põletatud vilja eest saanud 300 rubla,⁸³ s. o. märksa enam, kui viljana müües, sest sel ajal maksis ajalehe «Revalsche Wöchentliche Nachrichten» andmeil rukkisälitis ainult 230 rubla. Sel ajal, kui puudus külades üha meeletikumaks muutus, veeresid mõisatest Tallinnasse üha uued vilja- ja viinavoorid. 1807. aasta septembrist detsembrini toodi kubermanguvalitsuse andmeil siia maakondadest viljana või viinaks ümber töötatuna 18 134 setverti, s. o. kuus keskmiselt 9067 setverti, 1808. aasta jaanuaris 9175, veebruaris 12 547 ja 1. märtsist kuni 7. aprillini 15 399 setverti.⁸⁴ Kuna 1806. aasta novembrist alates oli sõja tõttu keelatud vilja väljavedu välismaale,⁸⁵ siis kuhjusid mõisnikel Tallinnasse märkimisväärsed viljatagavarad, mida nad turule ei lasknud.⁸⁶ Eestimaa kuberner arvates ei müünud enamik mõisnikke oma viljatagavarasid sellepärast, et nad ootasid hindade tõusu.⁸⁷ Hinnad tõusidki pidevalt: 1807. aasta septembris maksis setvert rukkeid Tallinnas 10 rubla 76 kopikat, 1808. aasta märtsi alguseks oli ta hind tõusnud 17 rubla 1 kopikani, maal 11 rublalt 35 kopikalt 17 rubla 72 kopikani; samal ajal tõusis odrasetverdi hind Tallinnas 7 rublalt 50 kopikalt 19 rubla 17 kopikani, maal 8 rublalt 29 kopikalt 14 rubla 75 kopikani.⁸⁸ Suured viljatagavarad olid mõisnikel mitte üksi Tallinnas, vaid ka maal oma mõisates. Nende endi poolt kogutud andmeil oli 1808. aasta mais näiteks Virumaal Lüganuse kihelkonna mõisate aitades vilja 2215 tündrit, Rakvere kihelkonnas 3672, Haljalas 3056, Simunal 2591. Eestimaa 37 kihelkonnas, millele kohta on olemas andmeid, oli vilja tagavaraks kokku 93 040 tündrit.⁸⁹

Pärast seda kõike ei ole vist põhjust imestada, et mõisnikud ja kubermanguvalitsus «ei märganud» 1808. aastal Eestimaal valitsevat nälga.

Eespool kirjeldatud traagiliste episoodide puhul ei tohiks jääda kahtlust, et neis esinenud vanakesed ja lapsed hukkusid just nälja tõttu. Kubermangu ametiasutuste andmeil aga polnud 1808/09. aastal ühtki näljasurma juhtu. Ikka suutsid arstid ja kohtunikud leida mõne «süütu» surmapõhjuse, nagu eelnev haigus, külmetus jne., või jäeti surma põhjus lihtsalt lahtiseks. Meeskohtud, kes kubermanguvalitsuse korraldusel neid surmajuhtumeid uurisid, langetasid väga iseloomulikke otsuseid. Koonu mõisa popsinaist Madlit, kelle laps oli surnud, karistati kirikliku noomitusega.⁹⁰ Vinni mõisa pops Joa Abram, kelle tütar oli samuti nälga ja külma surnud, pääses ainult seetõttu karistusest, et põgenes ja kohtuvõimud teda kätte ei saanud.⁹¹ Karitsa mõisa vabadikunaise Mari suhtes oli kohus «armulisem» ja jättis ta karistamata, leides, et lapse surm on teda juba «küllalt nuhelnud».⁹² Kolm last surma läbi kaotanud Võivere valla popsile Jaanile ja tema naisele Kaiiele aga anti kummalegi kirikutulbas 10 paari vitsu.⁹³ Pole seepärast imestada, et talupojad karis-

⁸³ RAKA, f. 29, nim. 1 I, s.-ü. 4 B, l. 83 ja 84.

⁸⁴ Sealsamas, l. 81 ja 82.

⁸⁵ RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 268, l. 49.

⁸⁶ RAKA, f. 29, nim. 1 I, s.-ü. 4 B, l. 74.

⁸⁷ Sealsamas, l. 74.

⁸⁸ Sealsamas, l. 80.

⁸⁹ RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 221 ja 222.

⁹⁰ RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 3057, l. 49 ja 50.

⁹¹ Sealsamas, l. 34.

⁹² Sealsamas, s.-ü. 3040, l. 5 ja 6.

⁹³ RAKA, f. 863, nim. 1, s.-ü. 4155a, l. 50.

tusest hoidumiseks juba ammu olid loobunud mõisnikele või ametivõimudele laste või sugulaste surmast teatamast.

Juba Võivere popsid, kes lõpptulemusena siiski kirikutulpa sattusid, olid esialgu kavatsenud kirikuõpetajale laste surmast mitte teatada, sest temalt «polnud niikuinii õigust loota».⁹⁴ Hiljem, kui nad sellest vallakohtumehele rääkisid, oli see Kaie ähvardanud: «Kui sa jutustad, et laps suri nälga, siis aetakse sind siit maalt hoopis minema.»⁹⁵ Virumaa kreisikomissar Bileam teatas, et Lüganusel oli maetud üks nälga surnud laps, ilma et vanemad sellest kirikuõpetajale midagi oleksid julgenud teatada, sest nad kartnud rasket karistust.⁹⁶ Purtse mõisas peksis valitseja Eichelmann läbi ühe popsinaise, sest ta kahtlustas, et too oli näljast rääkinud sealt hiljuti läbi sõitnud senaator Zahharovile.⁹⁷

Paljusid kaasaegseid viis ärevusse suremuse erakordne suurenemine seoses 1808. aastal puhkenud näljaga.

1808. aasta 19. aprillil teatas Virumaa kreisiarst dr. Mickwitz kubermanguvalitsusele, et saadud andmeil on Hulja, Väike-Maarja ja Jõhvi alal suremus erakordselt tõusnud.⁹⁸ Rakvere pastor teatas samal kuul, et suremus on erakordselt tõusnud; viimase kahe ja poole kuu jooksul olla surnud 105 inimest.⁹⁹ Erakordselt suurest suremusest teatas 29. aprillil ka Viru-Jaagupi pastor.¹⁰⁰ Haljala pastor Zabler kinnitas aprilli alguses sealt läbisõitvale senaator Zahharovile, et «surnuaed on täis värsked haudu, surnute arv on sel aastal eelmise aasta sama ajaga võrreldes peaaegu kahekordistunud, ja kuigi ta selle põhjust ei tea, arvab ta, et küllap vist vähemalt pooles osas on surmajuhtumite arvu sellise suurenemise põhjuseks nälg».¹⁰¹

Veelgi selgemini väljendusid selles küsimuses mõned Liivimaa läti ala pastorid. Nende sissekanded kirikukroonikasse kinnitavad veenvalt seda, et 1808. aastal haaras nälg ka Liivimaa kubermangu.¹⁰² Nii märkis Burtnieki pastor J. H. Gulecke oma kirikukroonikasse, et talurahvas kannatanud juba 1807. aastal loomatoidu puuduse all. Selle aasta viljasaak olnud väga vilets ja talupoegadele olevat hakatud mõisatest laenu andma juba novembris.¹⁰³ Detsembris suri ebaharilikult palju inimesi. 1808. aastal suurenes suremus veelgi ja 1. maiks oli juba üks kümnendik tema kogudusest hauda varisenud. Puudus oli erakordselt suur, märgib pastor, ja väljakurnatud inimesed ei suutnud ümbruskonnas levivatele haigustele vastu panna.¹⁰⁴ 10. veebruaril 1809 kirjutas Blohmesmuiža kroonumõisa rentnik K. W. Schroeder Liivimaa kubernerile: «Teie ekstsellents teab väga hästi, millisesse viletsusse langes 1807. aasta ikalduse tõttu möödunud aastal kogu Liivimaa kubermang ja et selle ikalduse tagajärjel tekkinud näljahäda ja epideemiliste haiguste tõttu oli suremus

⁹⁴ Sealsamas, l. 28.

⁹⁵ Sealsamas, l. 28 ja 45.

⁹⁶ RAKA, f. 291, nim. 1, s.-ü. 2653, l. 17.

⁹⁷ Sealsamas.

⁹⁸ RAKA, f. 902, nim. 1, s.-ü. 980, l. 18.

⁹⁹ Sealsamas, l. 18.

¹⁰⁰ Sealsamas, l. 20.

¹⁰¹ RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 46.

¹⁰² Siinkohal olgu juhitud tähelepanu kirikukroonika kui allika poolsalajasele iseloomule, sest neisse kantud teated olid määratud tulevastele pastoritele. Kui mõni pastor kirjutas kirikukroonikas talupoegade suurest näljast ja viletsusest, siis ei tähendanud see sugugi, et ta oleks sõrmegi liigutanud selle nälja leevendamiseks või tülitanud ametivõimuseid nendest hädadest teatamisega.

¹⁰³ Lauma Sloka, Vidzemes draudžu kronikas I, Valsts Archiva Raksti III, Rīgā, 1925, lk. 226 ja 232.

¹⁰⁴ Sealsamas, lk. 232.

talupoegade seas väga suur.»¹⁰⁵ Koknese pastor G. F. Lienig kirjutas oma kirikukroonikasse: «1807.—1808. aastad olid Liivimaale ja Eestimaale väga kurvad 1807. aastal esinenud peaaegu üldise viljaikalduse ja sellest paratamatult tekkinud elukalliduse tõttu. Vakk rukist maksis juba 1807. aasta sügisel 95 kuni 100 Albertustaalrit, isegi veel enam... Maal aga polnud üldse vilja raha eest saada. Suremus oli neil mõlemail aastail väga suur, osalt düsenteeria tõttu, mille sõjaväed 1807. aastal Preisist kaasa tõid, osalt närvihaiguste tõttu, mis siin 1808. aastal levisid. Mõnedes kohtades, eriti Eestimaal, oli ka näljal selle juures oma osa.»¹⁰⁶

1808. aasta näljahäda polnud aga XVIII ja XIX sajandi vahetusel sugugi ainuke. Sel eesti rahva elus väga raske perioodil käis üks ikaldus ja näljahäda teise kannul.

1767. aastal ilmusid Eestimaa ja Liivimaa põldudele rukkiorase kahjurid, keda toleaeegseis allikais rukkiussideks (Roggenwurm) nimetatakse.¹⁰⁷ 1768. aastal põhjustasid nad viljaikalduse Eestimaa kubermangus, osalt ka Tartu ja Pärnu kreisis.¹⁰⁸ Nissi pastor Hippus, kes tundis huvi põllumajandusteaduse vastu, räägib rukkiussi «kohutavast hävitustööst» Eestimaal 1785., 1787., 1789., 1792., 1793. ja 1797. aastal. Iseloomustades usside poolt tekitatud kahjustusi kirjutab ta: «Veel kaheksa päeva tagasi nähakse põllul kõige ilusamat rohelist rukkiorast, mõne päeva pärast aga pole seal enam midagi muud kui paljas muld.»¹⁰⁹ Jõuetu uute kahjurite vastu midagi ette võtma, kannatas rutiinne ja puudulik pärisorjuslik põllumajandus nende tõttu raskesti.

1785. aasta talvel kahjustas liiga paks lumi talupoegade rukist nii Eesti- kui ka Liivimaal sedavõrd, et valitsus oli sunnitud kevadel kroonutalupoegi viljaga abistama.¹¹⁰ 1786. aastal oli Burtneki kirikukroonika andmeil kõikjal nii suur leivapuudus, et hea saak seda vaid vähe leevendas.¹¹¹ 1787. aastal oli samadel andmetel suvi väga vihmane ja augustis Liivimaad tabanud öökülmade tõttu jäi enamik talusid ja ka osa mõisaid isegi külvisemnest ilma.¹¹² 3. veebruaril 1789 teatas Eestimaa kuberner Wrangell valitsusele, et eelmisel aastal olnud viljasaak kubermangus halb, paljud mõisnikud ei olevat saanud ülalpidamiseks vajalikku vilja ja ainult väike arv neist võivat väikese hulga müügiks kasutada. Kuid samas jätkas kuberner, et vilja tegelikult jätkuks, kui suur osa mõisnikest ei oleks sunnitud kroonuga sõlmitud viinahankelepingute järgi seda vilja kasutama mitte oma talupoegade toitmiseks, vaid viinapõletamiseks.¹¹³ «Ja nüüd,» kirjutas Tallinna linnaarst H. Bluhm 1788. aasta sündmuste juurde asudes, «tulen ma meile kõige kurvema ja murerikkama aasta kirjelduse juurde. Rukki hind tõusis ennekuulmatult kõrgele, — 140 rublani, milleks tunduvalt kaasa aitasid piiramatud viinahanked. Talupoeg müüs oma vara ja loomad ning tuli karjakaupa linna

¹⁰⁵ RAKA, f. 296 (Liivimaa kubeneri kantselei), s.-ü. pealkirjaga «Дело о выдаче хлебной суды крестьянам мызы Блуменгоф 1809 г.», l. 1.

¹⁰⁶ Lauma Sloka, Vidzemes draudžu kronikas II, Valsts Archiva Raksti IV, Rīgā, 1927, lk. 114—116.

¹⁰⁷ [Fr. U. Albaum], Ueber die freye Ein- und Ausfuhr des Getraides in Betracht Estlands. Ein Beytrag zu des Hrn. Reimarus Untersuchung der wichtigen Frage von der freyen Ein- und Ausfuhr des Getraides, Riga, 1772, lk. 16 ja 17.

¹⁰⁸ Sealsamas, lk. 16.

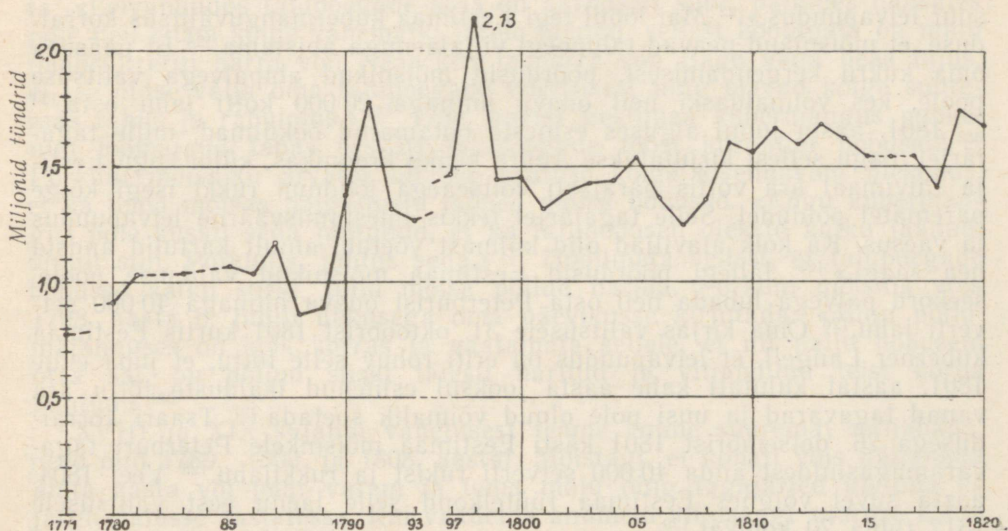
¹⁰⁹ Thomas Hippus, Wünsche und Vorschläge in Absicht auf Abschaffung der Brache und Einführung Wechselwirtschaft. Reval, 1798, lk. 64 ja 65.

¹¹⁰ Lauma Sloka, Vidzemes draudžu kronikas I, Valsts Archiva Raksti III, lk. 209; RAKA, f. 291, nim. 1, s.-ü. 1444, l. 3.

¹¹¹ Lauma Sloka, Vidzemes draudžu kronikas I, lk. 209.

¹¹² Sealsamas, lk. 209 ja 210.

¹¹³ RAKA, f. 291, nim. 1, s.-ü. 1937, l. 2.

Teraviljasaak Eestimaa kubermangus kuberneride aruannete andmeil aastail 1771—1820 (tündrites).

kerjama. Mõni nädal leiti kuus kuni seitse surnut eeslinnas vankreil lamamas... Lahkamisel leiti, et kehad olid täiesti kõhnutud ja kõhud ning sooled tühjad. Sageli leiti kõhtudes nõndanimetatud leiba, mis nägi välja nagu turvas — hekslid mõnede üksikute õhukeste viljateradega.»¹¹⁴ 1788. aasta aprillis informeeriti Liivimaa kubermangust valitsust, et talupoegadel hakkab ilmema leivapuudus ja mõisnikel on raskesti kroonu viinahangete täitmisega.¹¹⁵ 14. augustil 1789 teatati Saaremaal kindralkubernerile, et kroonumõisate ja -külad põllud pakuvad väga kurba pilti, sest umbrohi, põud ja rahehood olid 344 külast 193-es talupojad viljast täiesti ilma jätnud.¹¹⁶

1798. aastal kannatas Virumaal vili lakkamatute vihmade ja rukkiussi hävitustöö tõttu. Ka 1799. aastal ei olnud saak hea.¹¹⁷ Eriti suurt kahju aga tegi Eestimaa kubermangu põllumajandusele seal 1798. aastal möllanud hobusetaud, mis osalt kahjustas ka teisi koduloomi. Mõisnike hulgas levinud kuulduste järgi hukkunud kubermangus selle tagajärjel 2000—4000 hobust.¹¹⁸ 1800. aasta kevadel andis nii Liivi- kui Eestimaal end jälle valusasti tunda viljapuudus.¹¹⁹ 20. aprillil 1800 kirjutas Porkuni mõisnik Magnus von Tiesenhausen oma päevikusse: «Puudus on aga ka väga suur, talupoegadel pole mitmes kohas enam ammugi leiba, viljakoristuseni on veel mitu kuud ja seetõttu võib puhkeda näljahäda.»¹²⁰ 1. mail leiti Erra lähedalt teelt surnud talupoeg, kes kohaliku arsti poolt erajutuajamisel avaldatud arvamuse järgi oli nälga surnud.¹²¹ 3. mail oli tugev lumesadu ja mõisnik Tiesenhausen kirjutas oma päevikusse: «Selle tagajärjeks on häda ja viletsus, kuna juba niigi rõhub talupoegi kõikjal

¹¹⁴ Hermann Bluhm, Versuch einer Beschreibung der hauptsächlichsten in Reval herrschenden Krankheiten. Marburg, 1790, lk. 48 ja 49.

¹¹⁵ RAKA, f. 291, nim. 1, s.-ü. 1832, l. 5.

¹¹⁶ Sealsamas, s.-ü. 1937, l. 12.

¹¹⁷ RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 780, l. 27; s.-ü. 781, l. 12.

¹¹⁸ RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 134a ja f. 854, nim. 1, s.-ü. 780, l. 21 ja 64.

¹¹⁹ Lauma Sloka, Vidzemes draudžu kronikas I, lk. 222; RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 781, l. 26.

¹²⁰ RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 781, l. 31.

¹²¹ Sealsamas, l. 31 ja 32.

suur leivapuudus.»¹²² Mai lõpul tegi Eestimaa kubermanguvalitsus korralduse, et mõisnikud peavad talupoegi viljalaenuga abistama.¹²³ Et pääseda oma kukru kergendamisest, pöördusid mõisnikud abipalvega valitsuse poole, kes võimaldaski neil odava hinnaga 20 000 kotti jahu osta.¹²⁴

1801. aasta juuni alguses esinesid ootamatud öökülmad, mille tagajärjel, nagu sellest kirjutatakse Audru kiriku kroonikas, külm kogu Eesti ja Liivimaal ära võttis parajasti «õitseaga jõudnud rukki isegi kõige parematel põldudel. Selle tagajärjel tekkis imestamisväärne leivapuudus ja vaesus. Ka kõik aiaviljad olid külmast võetud, ainult kartulid andsid hea saagi.»¹²⁵ Jällegi pöördusid Eestimaa mõisnikud valitsuse poole, seekord palvega lubada neil osta Peterburist odava hinnaga 40 000 setverti jahu.¹²⁶ Oma kirjas valitsusele 31. oktoobrist 1801 kurtis Eestimaa kuberner Langell, et leivapuudus on eriti rõhuv selle tõttu, et juba enne 1801. aastat kulutati kahe aasta jooksul esinenud ikalduste tõttu ära vanad tagavarad ja uusi pole olnud võimalik soetada.¹²⁷ Tsaari korraldusega 26. detsembrist 1801 kästi Eestimaa mõisnikele Peterburi tagavaramagasinidest anda 40 000 setverti rukist ja rukkijahu.¹²⁸ Veel 1804. aasta suvel võlgnes Eestimaa rüütelkond selle laenu eest valitsusele 1312 rubla 20 kopikat.¹²⁹

1802. ja 1803. aastal oli Burtnieki kirikukroonika andmeil rukkisaak väga väike.¹³⁰ 1804. aastal kannatas rukis sama allika andmeil kevadiste külmade ja suvel rahe tõttu.¹³¹ 1806. aastal aga andis rukis tavalisest poole väiksema saagi, heinasaagi aga rikkus vihm.¹³² Valitsusele 1810. aastal esitatud märgukirjas kurdab Eestimaa rüütelkond: «Juba üheksa aastat järjest on Eestimaal põllumeest tabanud kõige ebaõnnestunud viljasaagid, mõnedes kohtades saadi vaevalt külviseme tagasi.»¹³³

Oma märgukirjades püüdsid mõisnikud asja muidugi nii kujutada, nagu oleksid viljaikaldused ja loomataudid tabanud ühtviisi kõiki põllumehi — nii mõisnikke kui talupoegi. Kuid mõned teised nendesamade mõisnike, samuti kohalike valitsusasutuste poolt koostatud dokumendid räägivad veenvalt sellest, et kõigi nende stiihiliste õnnetuste all kannatasid eeskätt talupojad. See on ka mõistetav, sest ikalduste all kannatasid esijoones just talupoegade põllud, mis olid halvemini haritud ja paiknesid enamasti halvematel maadel kui mõisate omad. Samal ajal kui külades valitses näljahäda, jätkasid mõisnikud, nagu nägime juba eespool, vilja viinaks põletamist ning sundisid ka täiesti laostunud talupoegi mõisat orjama. 1798. aasta 17. juunil kirjutas Porkuni mõisnik Tiesenhausen oma päevikusse: «On imestamisväärne, et kuigi kurdetakse halbade aegade üle, paraneb väga paljudel siinsetel maa-aadlikel majanduslik olukord ja nende jõukus kasvab.»¹³⁴ 10. juulil 1800 kirjutas

¹²² Sealsamas, l. 33.

¹²³ Sealsamas, l. 36.

¹²⁴ RAKA, f. 854, nim. A 3, s.-ü. A I 40, l. 770.

¹²⁵ Audru kirikuraamat 1760.—1806. a., l. 146. Vrd. Lauma Sloka, Vidzemes draudžu kronikas I, lk. 224 ja RAKA, f. 29, nim. I I, s.-ü. 4 A, l. 161.

¹²⁶ RAKA, f. 854, nim. A 3, s.-ü. A I 40, l. 767.

¹²⁷ RAKA, f. 29, nim. I I, s.-ü. 4 A, l. 161.

¹²⁸ RAKA, f. 29, nim. I, s.-ü. 99, l. 1.

¹²⁹ Sealsamas, l. 70.

¹³⁰ Lauma Sloka, Vidzemes draudžu kronikas I, lk. 224.

¹³¹ Sealsamas, lk. 225.

¹³² Sealsamas, lk. 226.

¹³³ RAKA, f. 854, nim. A 3; s.-ü. A I 49, l. 258.

¹³⁴ RAKA, f. 854, nim. I, s.-ü. 780, l. 15. Porkuni mõisniku «kriitilisel suhtumisel» oma seisusekaaslastesse olid konkreetsed ja väga arusaadavad põhjused. Just neil aastail (1798—1800), millest on säilinud ta päevikud, oli ta teiste aadlikega kaarte mängi-

ta: «Leivapuudus talupoegade seas on äärmiselt suur, paljudes mõisates pole neil enam kõige vähematki järele jäänud, sellest hoolimata on minu naabrid, eriti härra von Nasacken ja härra von Bago väga heas tujus, ei tee üldse välja oma talupoegade viletsusest ning elavad kõige suuremas rahus ja rahulolus.»¹³⁵ 1798. aastal Eestimaa kubermangus puhkenud loomataud tabas eeskätt talupoegade tööst kurnatud hobuseid.¹³⁶ Porkuni mõisniku arvates oli see saatus kõige kisendavam ülekohus, et ka tema mõisas haigestusid mõned mõisa hobused. «Kogu kubermangus pole kuskil seda juhtunud, et ka tallihobused oleksid katku jäänud, ainult siin, Porkunis, juhtus seda.»¹³⁷ Hoolimata sellest, et talupoegade hobused katku surid, tulid mõisa põllud harida. Porkuni mõisnik võis 1798. aasta 6. juulil uhkusega oma päevikusse kirjutada: «Minu põllumajanduses on kõik korras ja vaatamata sellele, et nii palju hobuseid otsa sai, on põllud siiski täiesti haritud ja viljapõllud teist korda küntud.»¹³⁸

XVIII ja XIX sajandi vahetusest teame kolme suuremat näljahäda; need olid 1789., 1800. ja 1808. aastal. Mõistagi, et kohati võis näljahäda alata aasta või paar varem ja tema mõju ning tagajärjed ulatuda ka järgnevasse aastatesse. Kui vaadelda andmeid viljasaagi suuruse kohta Eestimaa kubermangus, siis näeme, et näljahäda puhkemiseks piisas ka sellest, kui saak veidigi äpardus.¹³⁹ Ja kõigi nende näljahädadega käisid kaasas täpselt samasugused traagilised sündmused, nagu need Põhja-Eesti külades esinesid 1808. ja 1809. aastal. Tõsi küll, arhiivis pole säilinud konkreetseid andmeid nende kohta. Isegi 1808.—1809. aasta näljahäda kohta käivast materjalist pärineb enamik ainult Virumaalt. Artikli lõpuosas on juttu sellest, millistel erakordsetel asjaoludel need andmed võimude kätte sattusid ja miks kõige rohkem just Virumaalt. Tavaliselt ei läinud talupojad mõisnikest ametnikele või pastoreile kurtma oma laste või sugulaste näljasurma üle, mõisnikud ning pastorid omalt poolt aga ei tahtnudki sellest kuulda. Seetõttu ei kajastugi tavaliselt sedalaadi sündmused ametlikes paberites.

Väga usaldusväärseks materjaliks, mis kajastab kujukalt näljahädade suurust, on andmed külaelanike suremuse dünaamika kohta. Nagu nägime eespool, märkasid juba kaasaegsedki, et näljaga käis alati kaasas talurahva suremuse erakordne kasv. Graafikutena käesolevale lisatud andmed elanikkonna sündimuse, suremuse ja abiellumuse kohta räägivad väga veenvalt sellest, et 1808. aastal tabas näljahäda mitte ainult Virumaad, vaid ka muid alasid nii Põhja- kui ka Lõuna-Eestis. Suremuse tõusuks ning sündimuse ja abiellumuse languseks on nälg pea-aegu alati suuremal või vähemal määral kaasa mõjunud. Käesolevais graafikus kajastub ilmekalt näiteks ka 1789. ja 1800. aasta raske näljahäda.

Peale nälja tegid külades kohutavat laastamistööd veel epideemilised haigused, millede tekkimist ja levimist soodustasid nälg ning alatoitlus. Nii nälg kui ka epideemilised haigused aga olid ühe ja sama põhjuse, nimelt feodaal-pärisorjusliku rõhumise väliselt erinevateks, kuid oma olemuselt ühelaadilisteks tagajärgedeks. Võrdlemisi avameelselt räägi-

des oma mõisa maha mänginud ja valas nii oma viha selle «õnnetuse põhjustajate» vastu välja päevikus.

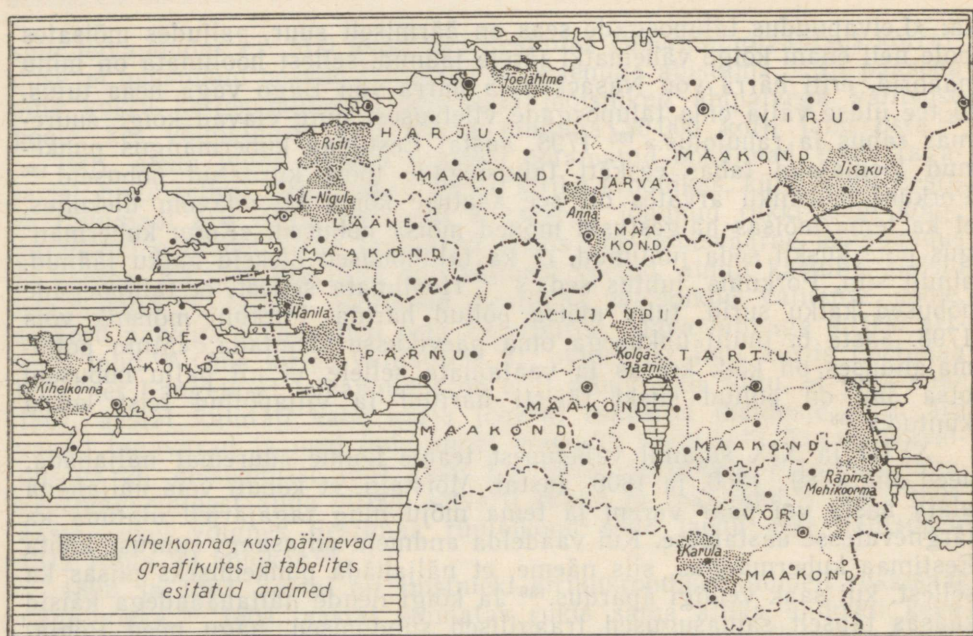
¹³⁵ Sealsamas, l. 42.

¹³⁶ RAKA, f. 291, nim. 1, s.-ü. 2545, l. 12.

¹³⁷ RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 780, l. 21.

¹³⁸ Sealsamas, l. 17.

¹³⁹ 1787. ja 1788. aastal oli saak umbes 15%, 1799. ja 1800. aastal umbes 10–20% ja 1807. aastal jällegi umbes 15% madalam eelmiste aastate tasemest.

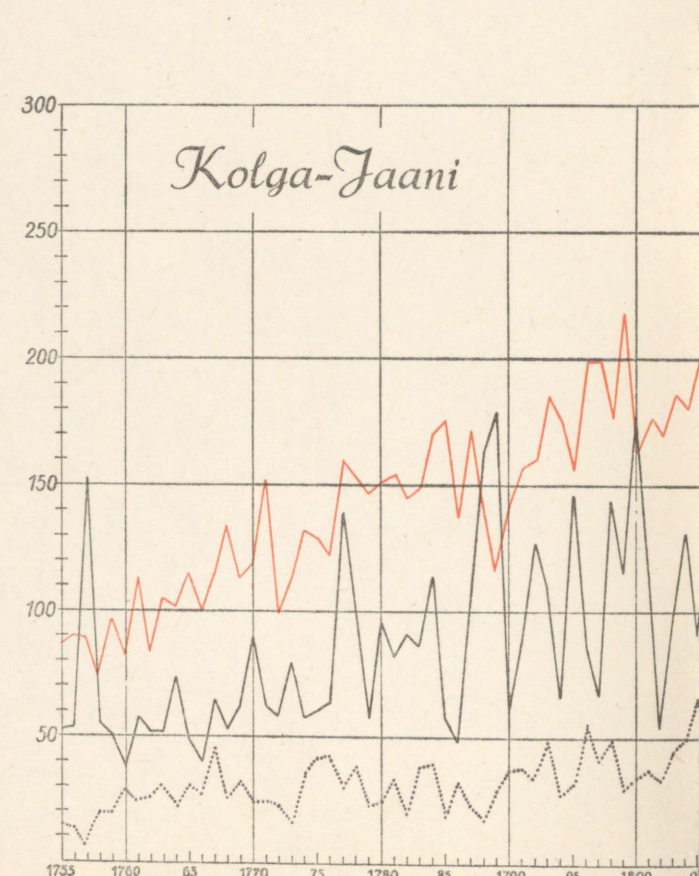
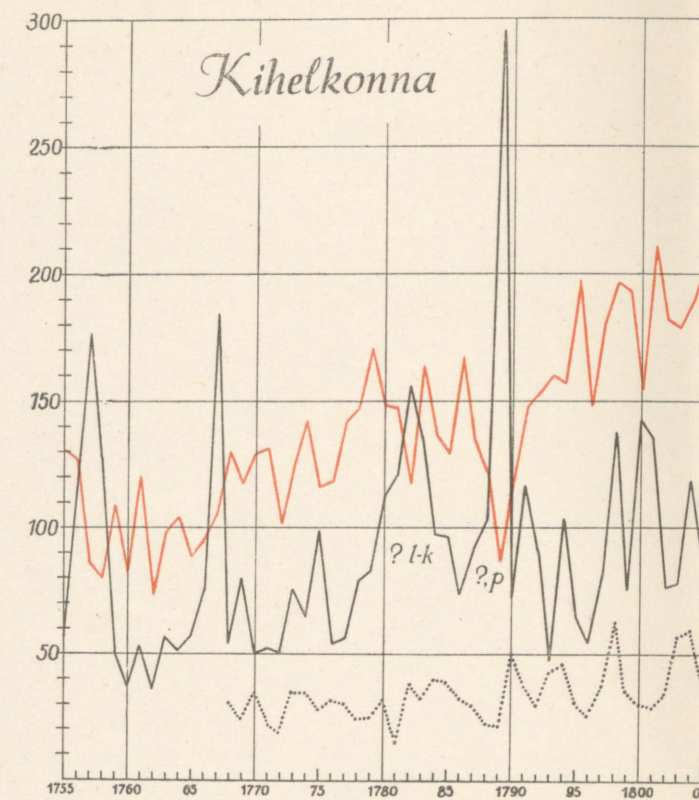
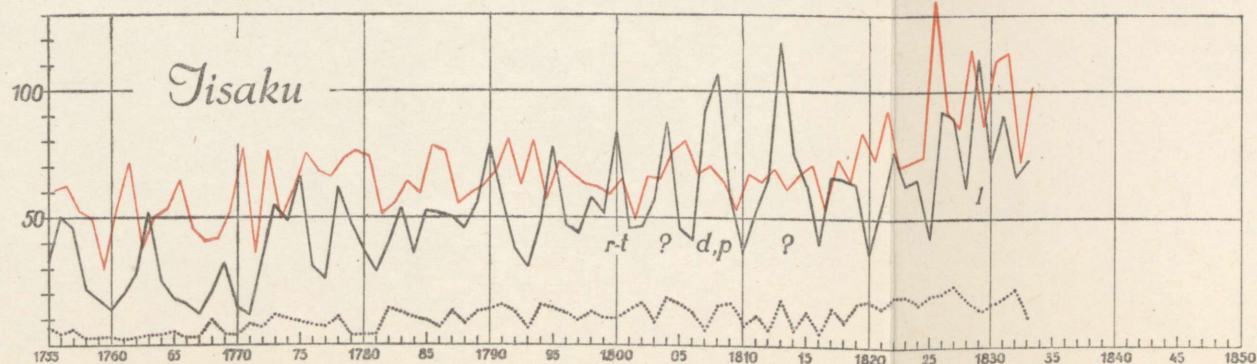
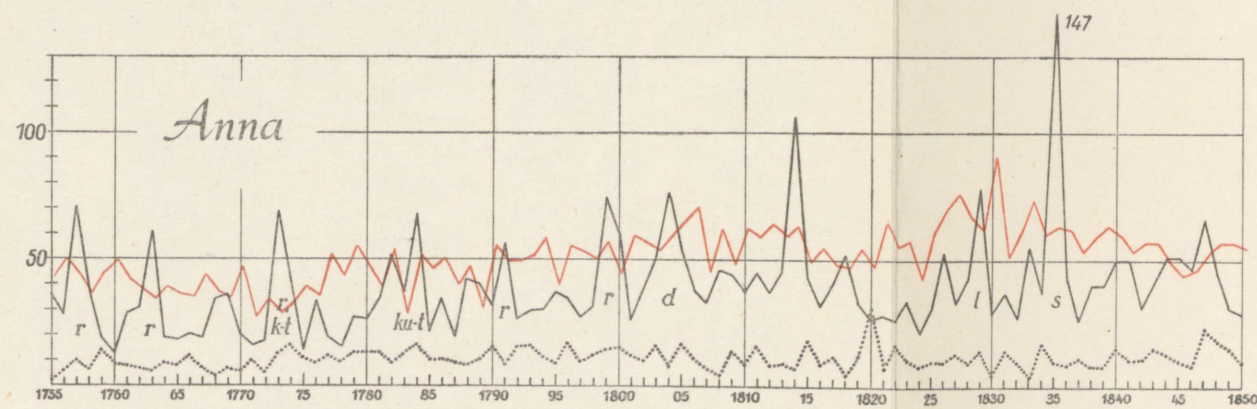
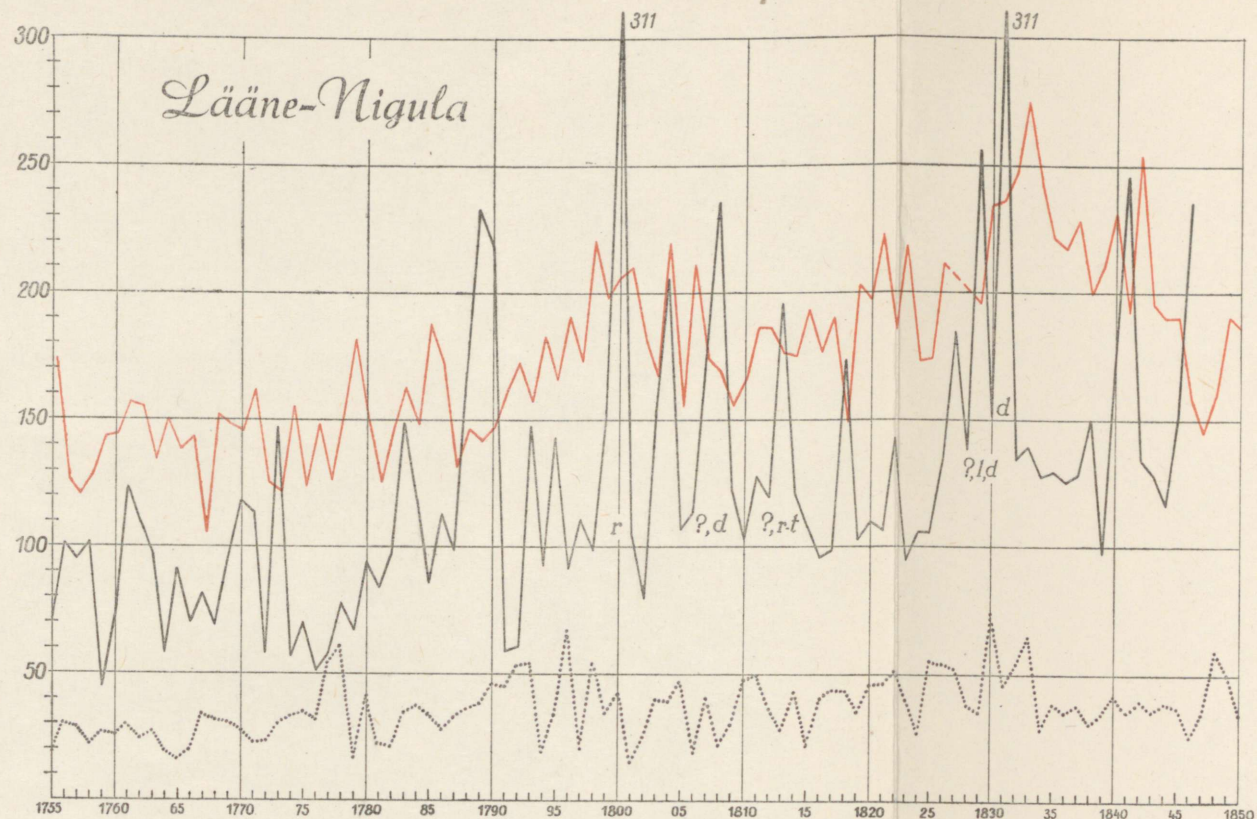
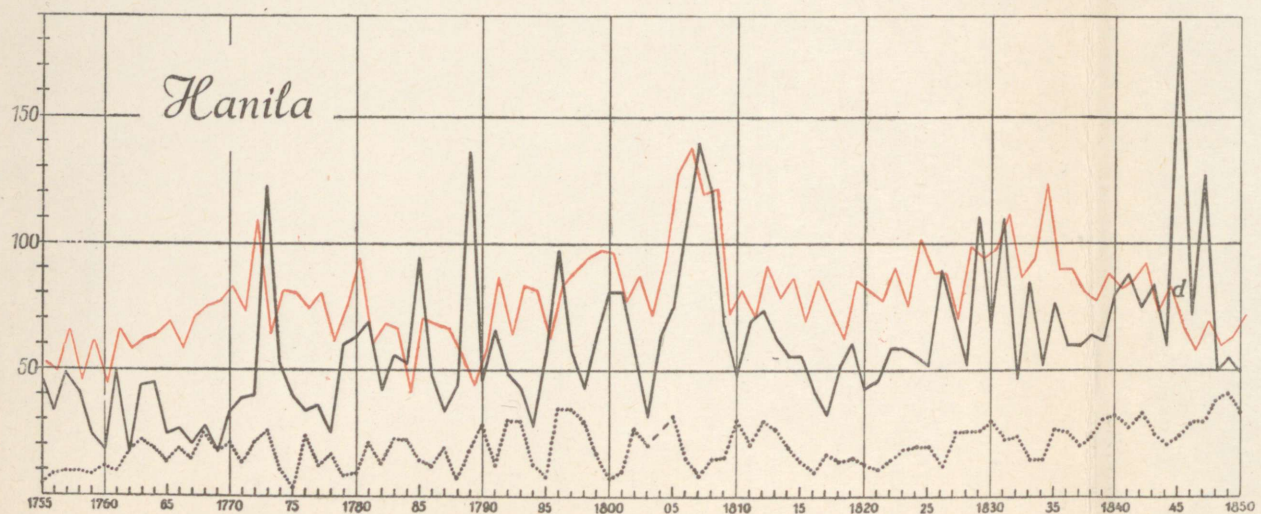
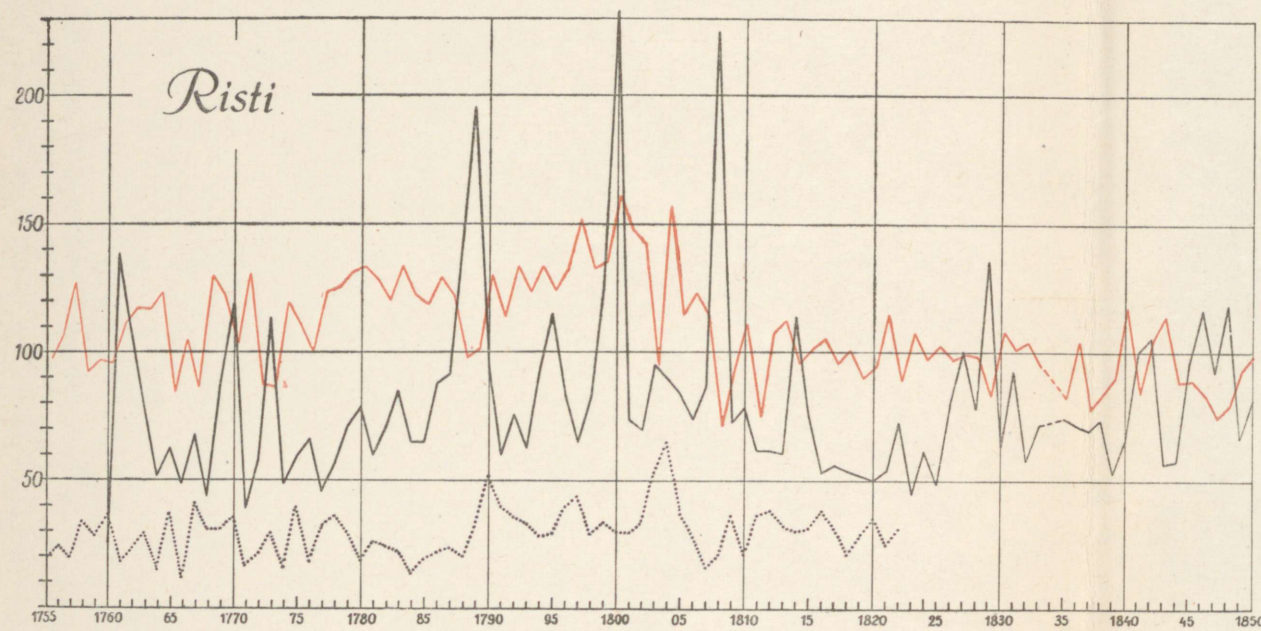
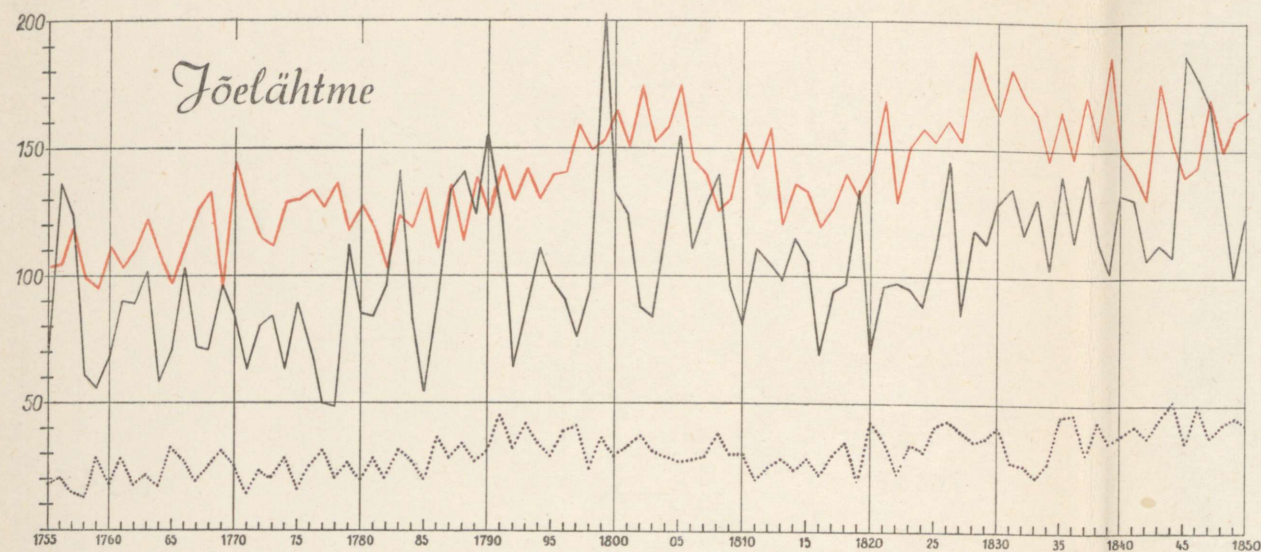

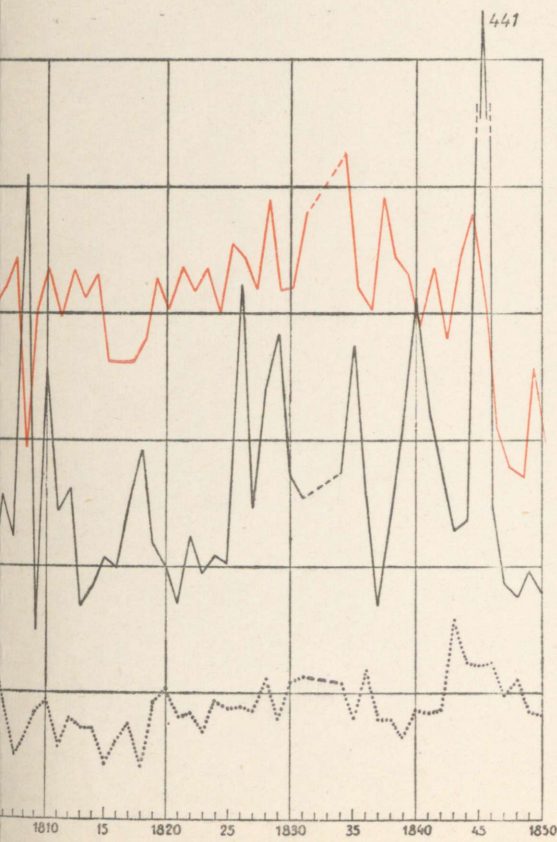
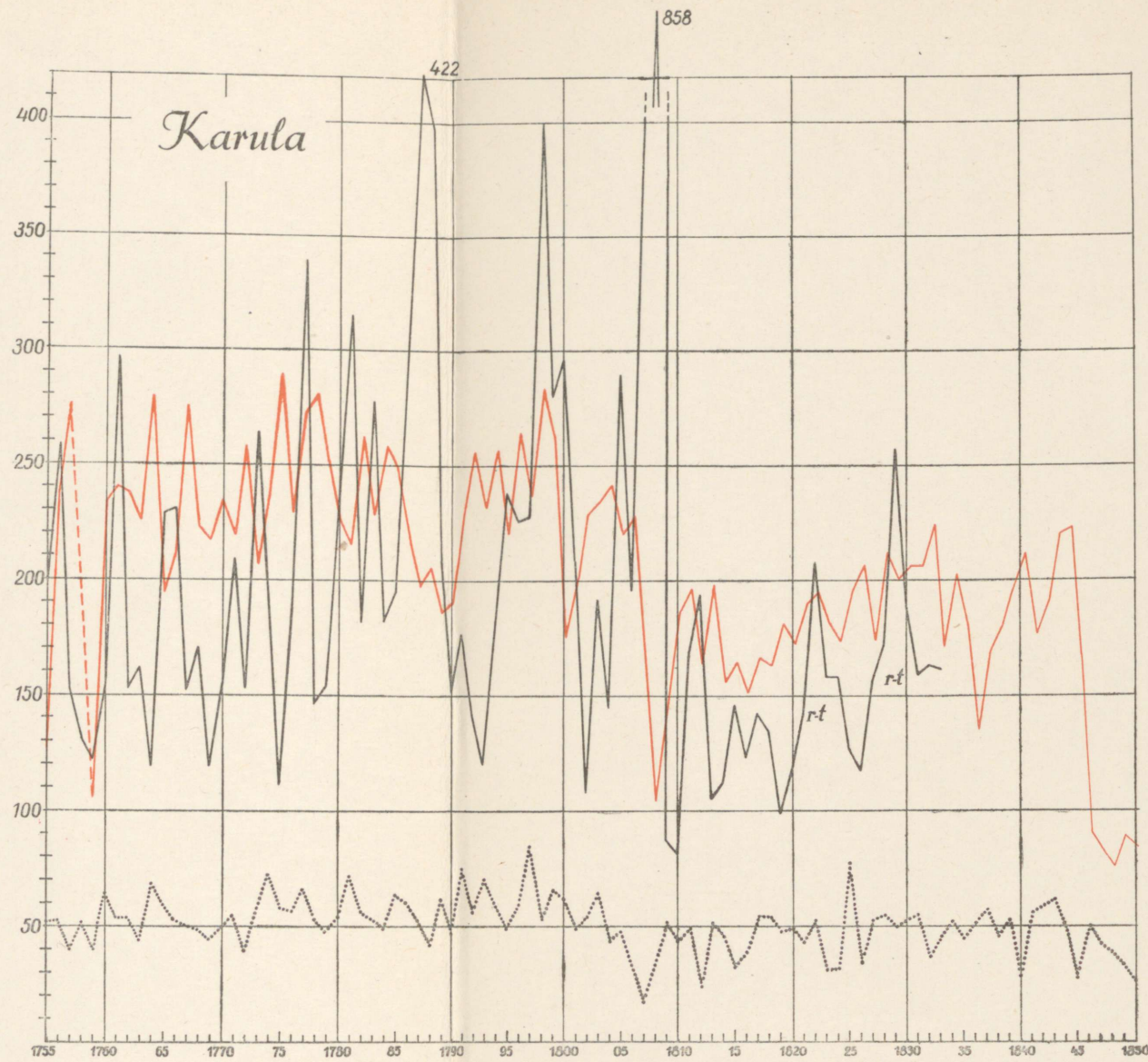
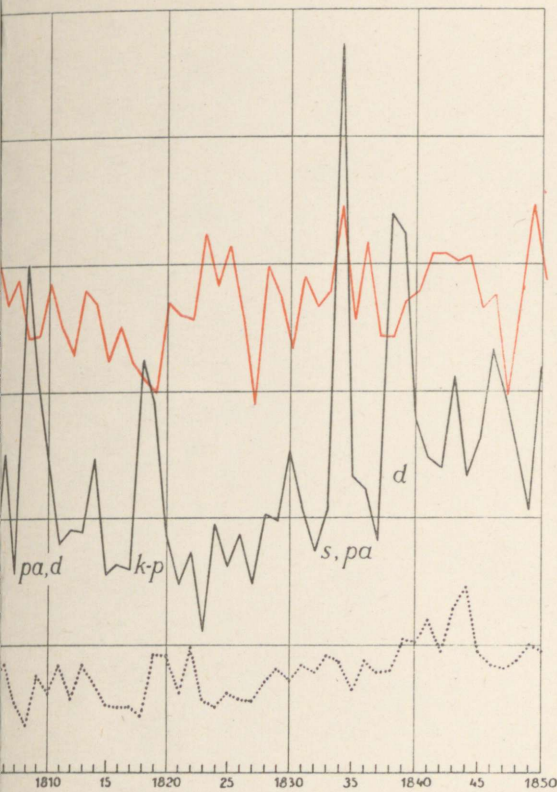
vad sellest juba mõned XVIII sajandi lõpul koostatud arstiteaduslikud käsiraamatud, milledes antakse juhtnõore talupoegade ravimiseks. Uhes 1761. aastal ilmunud raamatus näiteks, mis käsitleb Liivimaa talupoegade haigusi, märgitakse peaaegu igal aastal talupoegade seas möllava düsenteeria peamise põhjustena seda, et 1) talupojad ei jõua ära oodata kuni vili küpseks saab, vaid söövad seda toorelt, 2) et talupojad on mõisatöö ajal sunnitud igasugustest porilompidest jooma, kuna neid veega ei varustata, ja 3) et Liivimaal on ilmastik väga muutlik.¹⁴⁰ Paldiski kreisiarst Samuel Reinhold Winkler räägib oma 1793. aastal ilmunud raamatus väga kujukalt sellest, kuidas rasket mõisatööd tegevat teomeest ähvardab kogu aeg oht haigeks jääda. «Kevadel peab ta niisketel, tuulistel ja külmadel päevadel põldu harima ja rasket atra tõstma või päev otsa küntud põllul äkke taga käima, mille juures ta sageli higiseks läheb ja siis särgiväel külma kevadtuule käes on... Kõige kuumemal aastaajal on ta päikese tõusust loojakuni heinatööl, mille juures ta tavaliselt väga higiseks läheb, ja õhtul, kui langeb niiske, tihti väga külm udu, magab ta palja maa peal väga kergelt kaetuna või ilma et tal midagi peal oleks... Sügisel, peamiselt viljakoristuse ajal, on talupoja töö kõige raskem. Päev otsa peab ta põllul töötama ja öösel, pärast seda, kui ta paar tundi või peaaegu üldse pole maganud, koristatud vilja peksma... Talvel peab talupoeg sügava lumega metsades puid tegema, mille juures ta väga higistab ja niimoodi jälle külma käes on. Ta peab maa produkte linnadesse vedama ja on selletõttu sageli terve päev väga tugeva ja püsiva külma käes, mida pahatihti saavad kõige tugevamad tormid.»¹⁴¹ Väga õigesti juhib Winkler tähelepanu sellele, et haigustesse suuremise või nende tagajärjel invaliidistumise peamiseks põhjuseks on see, et haigestunud talupoja jätab mõis tavaliselt

¹⁴⁰ P. F. Körber, Versuch die gewöhnlichsten Krankheiten bey dem gemeinen Manne und besonders denen Liefländischen Bauern auf eine leichte und wohlfeile Art zu heilen. Reval, 1761, lk. 73.

¹⁴¹ S. R. Winkler, Von einigen der gewöhnlichsten Krankheiten der Ehstländischen Bauern. Reval, 1793, lk. 6—8.

ABIELLUMUS, SÜNDIMUS JA SUREMUS KÜMNES EESTI KIHELKONNAS AASTAIL 1755—1850*

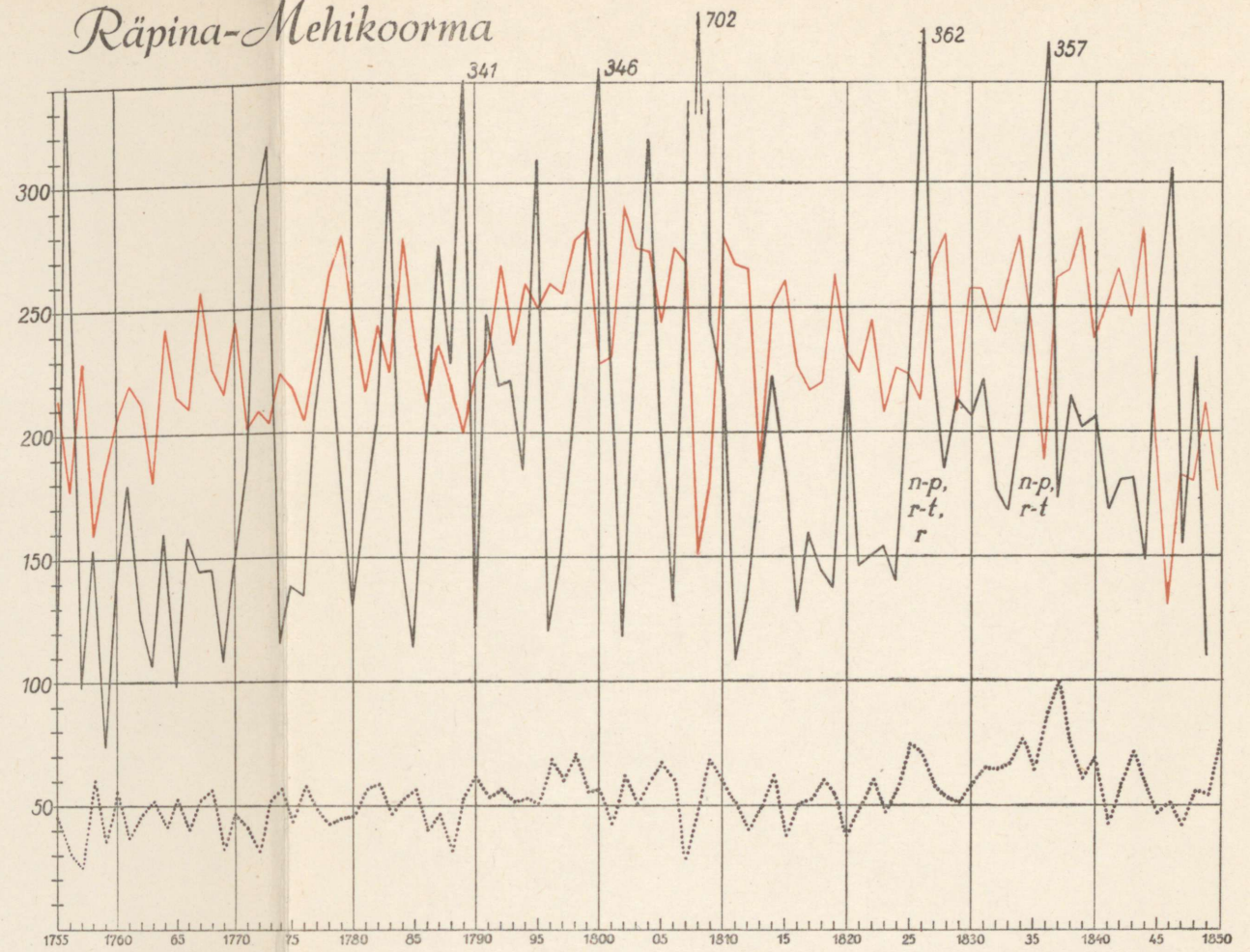

* Neil juhtudel, kui õnnestus kindlaks teha suure suremuse põhjus, on see graafikutes märgitud järgmisi lühendeid kasutades:

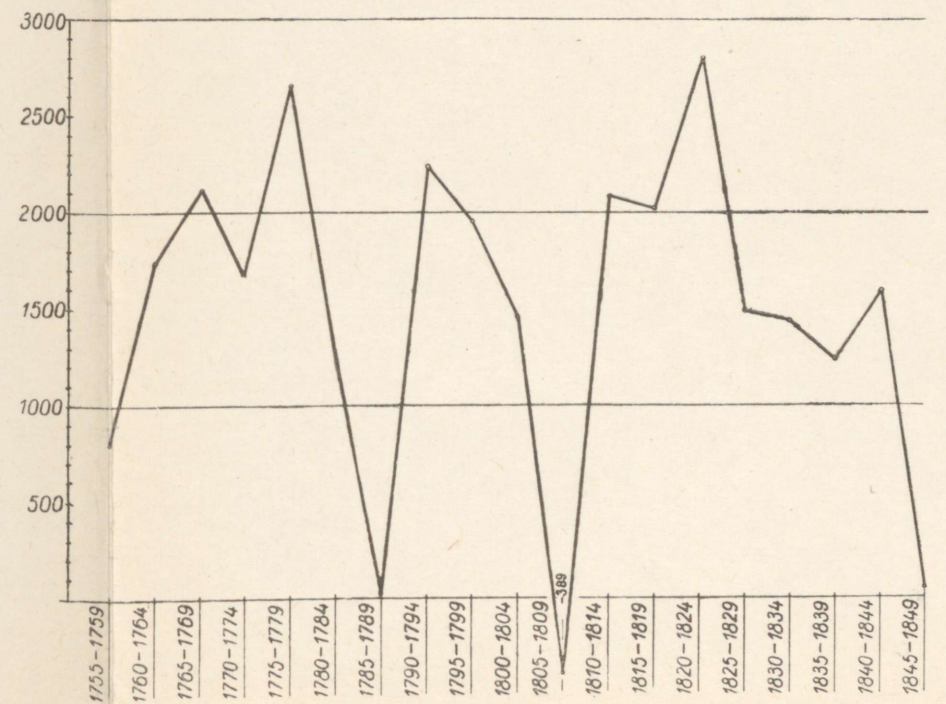
d — düsenteeria	r — rõuged	l-k — läkaköha
r-t — rinnatõbi	k-t — kõhutõbi	pa — paistetused
p — palavik	ku-t — kurgutõbi	k-p — kaelapaistetused
l — leetrid	s — sarlakid	n-p — närvipalavik

- sündimus
- suremus
- abiellumuste arv

Räpina-Mehikoorma

Elanikkonna loomulik juurdekasv kümnes Eesti kihelkonnas 1755—1849. a.

Elanikkonna loomulik juurdekasv kümnes Eesti kihelkonnas 1755.—1849. a.

Kihelkonnad	Aastad																		
	1755—1759	1760—1764	1765—1769	1770—1774	1775—1779	1780—1784	1785—1789	1790—1794	1795—1799	1800—1804	1805—1809	1810—1814	1815—1819	1820—1824	1825—1829	1830—1834	1835—1839	1840—1844	1845—1849
Joelähtme	59	144	146	250	269	98	86	127	177	247	185	202	149	303	259	212	168	161	6
Risti	—	158	211	138	285	174	-12	256	202	138	-34	120	195	213	41	—	88	117	-80
Hanila	81	118	231	122	175	46	-52	140	107	109	71	95	130	161	83	149	100	28	-176
Lääne-Nigula	278	279	280	214	406	189	248	241	355	112	105	220	330	443	374	442	168	—	—
Anna	19	43	53	-2	103	-8	47	87	41	18	69	32	46	123	93	147	-1	49	18
Iisaku	87	122	148	137	130	112	77	102	48	4	-8	-20	49	87	116	—	—	—	—
Kokku Põhja-Eesti kihelkondades	524	864	1069	859	1368	611	394	953	930	628	388	649	899	1330	592	882	797	523	-232
Kihelkonna	12	238	80	329	317	135	-28	297	496	357	279	369	253	533	462	242	157	342	242
Kolga-Jaani	70	214	286	263	302	297	188	375	374	287	316	442	359	543	311	—	275	325	197
Karula	—	85	212	192	374	-18	-504	390	-110	120	-962	232	75	122	152	—	—	—	—
Räpina-																			
Mehikoorma	190	349	472	31	289	246	-24	227	262	62	-410	395	437	272	-28	314	6	404	-168
Kokku Lõuna-Eesti kihelkondades	272	886	1050	815	1282	660	-368	1289	1022	826	-777	1438	1124	1470	897	556	438	1071	271
Kokku kümnes kihelkonnas	796	1740	2119	1674	2650	1271	26	2242	1952	1454	-389	2087	2023	2800	1489	1438	1235	1594	39

igasugusest arstiabist ilma.¹⁴² Kõige selle tõttu lõppesid talupoegade hulgas möllavad mustad rōuged ja dūsenteeria Winkleri andmeil enamasti ikka surmaga.¹⁴³ Talupoegade lapsi viisid massiliselt hauda isegi sellised suhteliselt kerged haigused nagu lākakōha ja leetrid, rākimata juba rōugetest, mille ohvriks Eesti talupoegadel Winkleri arvates langes iga viies või kuues laps.¹⁴⁴ «On harva talupoega,» kirjutab Winkler, «kes rōugete tagajärjel poleks kaotanud vähemalt ühe või mitu last või kellel vähemalt üks laps rōugete läbi pimedaks, kurdi, lombakaks või üldse kuidagi invaliidiks poleks muutunud.»¹⁴⁵ Sellesse süngesse aega ulatub ka rahvamālestus sellest, et popsinaised, kel polnud võimalik oma väikseid lapsi üksi koju jätta, pidid nad mõisapõllule kaasa võtma. Lapsed karjunud põllu ääres kraavides nälja, külma ja päikese kõrvetuse käes. Ema võinud last imetada ainult kaks-kolm korda päevas. Palju lapsi olevat surnud.¹⁴⁶

Raske mõisatōoga kurnatud, ebainimlikes tingimustes elav ja alatoitlusest nõrgestatud talupoeg langes väga kergesti epideemiliste haiguste ohvriks. XVIII sajandi lõpuks oli kujunenud selline olukord, et piisas vaid veidi pikemast ja külmemast talvest või sellest, et lumi jäi kauemaks maha, mille tõttu talupojad ei leidnud metsa alt toidulisa, ning kohe sagesid külades haigused ja surmajuhtumid. 4 veebruaril 1799 kirjutab Porkuni mõisnik Tiesenhausen oma päevikusse: «Ebaloomulik külm püsib. Selle tagajärjel on palju inimesi kaduma läinud; selle karmi talve tagajärgedest on kuulda kurbi sõnumeid. Kaheksateistkümnenda sajandi lõpp muutub nende ilmamuutuste tõttu veelgi tähelepanuväärsemaks.»¹⁴⁷ 3. aprillil kirjutab ta: «Inimesed on sel aastal eriti palju haiged, väga paljud surevad; see on tõenäoliselt meil olnud karmi talve tagajärg.»¹⁴⁸ Ööl vastu 21. aprilli äkki maha tulnud lumi ehmatas mõisnikku väga. «Kui see uus talv veel kaua püsib,» kirjutab ta oma päevikusse, «siis satub vaene talupoeg, ja põllumees üldse, kahetsemisväärsesse olukorda, kuna sel aastaajal on kõik loomatoidu ja heinatagavarad otsas ning sel üldisel puudusel võivad olla ainult kurvad tagajärjed.»¹⁴⁹

Pöördues tagasi graafikute ja vastava tabeli juurde võime konstateerida, et elanikkonna juurdekasvus ei ole näha mingit järjekindlat tõusu. Isegi viie aasta keskmise juurdekasvu kõver on väga hüplev — nagu raskesti haige inimese temperatuurikõver —, suur juurdekasv vaheldub äärmiselt väikesega, käsitletaval ajavahemikul isegi puudujäägiga. Suremuse erakordseid tõuse esineb juba ka XVIII sajandi keskpaiku, kuid alates 1770.—1780-ndaist aastaist muutuvad nad senisest sagedamaks ja omandavad tunduvalt teravama kuju. 1770-ndail aastail ületab suremus esmakordselt ühes, nimelt Anna kihelkonnas pikeimal ajavahemikul, s. o. viie aasta jooksul, sündimuse. Õige üldiseks muutub see nähtus aga järgmisel aastakümnel, esinedes pooltes vaadeldavates kihelkondades. Siinjuures langeb suremuse raskuspunkt 1780-ndate aastate teisele poolele, mil leidis aset 1789. aasta näljahäda. 1800. aasta näljahäda nii suurt suremust kaasa ei toonud. Seda katastroofilisemad on aga 1808. aasta nälja tagajärjed. Niipalju kui võimal-

¹⁴² Sealsamas, lk. 11 ja 77—79.

¹⁴³ Sealsamas, lk. 77, 78 ja 310.

¹⁴⁴ Sealsamas, lk. 92, 93, 141, 142 ja 216.

¹⁴⁵ Sealsamas, lk. 142.

¹⁴⁶ KM (= ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum), ERA II 198, 1. 428.

¹⁴⁷ RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 780, 1. 53.

¹⁴⁸ Sealsamas, l. 62.

¹⁴⁹ Sealsamas, l. 64.

davad otsustada meie käsutuses olevad andmed, suri kogu Eestis viie aasta (1805—1809) jooksul rohkem inimesi kui sündis. Näeme, et olukord ei muutunud ka XIX sajandi teisel veerandil, s. o. pärast talupoegade «vabastamist». See näitab, et feodaal-pärisorjusliku tootmisviisi kriisi jätkus, saavutades uuesti erilise teravuse 1840-ndail aastail.

Hiilgava näite, kuidas selliseid ebanormaalseid nähtusi elanikkonna juurdekasvu seletada, annab V. I. Lenin, kritiseerides P. Struve maltusianistlikke seisukohti. P. Struve nimelt püüdis elanikkonna väga aeglast juurdekasvu Venemaal aastail 1762—1846 seletada sellega, et suur osa Venemaast olnud sel ajal rahvastikuga üleküllastatud. «Kuid samasuguse, kui mitte veelgi suurema õigusega,» väidab V. I. Lenin, «oleks võinud öelda, et see ülerahvastus vastab feodaalmajandusele, et rahvaarvu aeglane kasv sõltus kõige rohkem sellest talupoja töö ekspluateerimise suurenemisest, mis toimus kaubatootmise suurenemise tagajärjel mõisamajapidamistes selle tulemusena, et nad hakkasid kasutama teoorjust vilja tootmiseks m ü ü g i j a o k s, aga mitte ainult oma tarviduseks.»¹⁵⁰

Juba 1950.—1952. aastal jõudsid paljud Balti nõukogude ajaloolased seisukohale, et feodaal-pärisorjusliku formatsiooni kriisi alguseks Baltikumis võib lugeda XVIII sajandi lõppu, nimelt 1770.—1790-ndaid aastaid.¹⁵¹ Hiljem on mõnede läti ajaloolaste poolt alla kriipsutatud seda, et mõisate kaubalise põllumajanduse järjest intensiivistuv areng algab Baltikumis juba XVIII sajandi 50.—60-ndail aastail.¹⁵² Sellele väitele pole põhjust vastu vaielda. Tõepoolest leidis juba siis põllumajanduslike tootlike jõudude arengus aset silmapaistev muutus. Põhjasõja laostuse ületanud mõisad muutusid väikesteks vilja- ja viinavabrikuteks, mis üha enam paiskasid oma saadusi nii piiritagustele turgudele kui ka Vene siseturule. Kaubatootmise suurendamiseks oli vaja suurema tootlikkusega tööjõudu. Oleks tulnud üle minna kapitalistlikule tootmisele, mis kasutab uut tehnikat ja baseerub vabapalgalisel tööel. Tegelikult aga jäid püsima vanad ning iganenud tootmissuhted ja mõisate turutoodangu tõus saavutati pärisorjuslike ekspluateerimis-meetodite abil. Et mõisal endal polnud ei tööloomi ega tööriistu, sai ta küladel elavate pöpside tööjõudu ekspluateerida ainult vähesel määral. Põhilise tööjõu, tööloomad ja tööriistad mõisa majapidamisele andis talu. Mida enam aga teoorjuslikke koormusi üles kruviti, mida enam talud selle tagajärjel majanduslikult laostusid, inimesed haigustesse ja nälga surid ning tööloomad lõppesid, seda vähem suutis talu rahuldada mõisa üha kasvavaid vajadusi.¹⁵³ Vanad tootmissuhted ei suutnud enam kanda uue, intensiivse tootmise survet. Püüde suurendada tootmist vanade tootmissuhete püsima jäädes hakkas lõpuks ähvardama tootlikke jõude endid, s. o. teoorjuslikku talu ja talupoega.

See kriis, mis haaras nii Põhja- kui ka Lõuna-Eesti, näitas, et võimatu oli arendada põllumajanduslikku kaubatootmist vanade, pärisorjuslike tootmissuhete püsima jäädes. Lõpptulemusena see kriis viiski reformidele, millega Eesti talupojad formaalselt vabaks kuulutati. Esi-

¹⁵⁰ V. I. Lenin, Teosed, I. kd., Tallinn, 1948, lk. 416 ja 417.

¹⁵¹ Vt. näiteks Г. Мосберг и А. Вассар, Основные вопросы периодизации истории Эстонской ССР, «Вопросы истории» 1950, № 10, lk. 67; Eesti NSV ajaloo periodiseerimisest. Tallinn, 1954, lk. 3 ja 47; История Латвийской ССР, т. I. Рига, 1952, lk. 400.

¹⁵² M. Stepermanis, Zemnieku nemieri Vidzeme 1750—1784. Rīgā, 1956, lk. 60—62.

¹⁵³ Sellest pikemalt J. Kahk, Talupoegade teokoormiste suurusest Põhja-Eestis 1796. ja 1839. a. mõisa-ankeetide andmeil. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Uhiskonnateaduste Seeria» 1957, nr. 2, lk. 180 jj.

mene ja otsustav samm nende reformide teostamisel astuti 1816. aastal Põhja-Eestis, toleaeegses Eestimaa kubermangus.

*

XVIII sajandi viimastel ja XIX sajandi esimestel aastatel hakkas Balti mõisnike rõhumise all ägavates Eesti külades valitsev olukord mõjuma häirivalt ka Tsaari-Venemaa riigi- ja sõjamasina funktsioneerimisele. Informatsiooni saamiseks ja korralduste saatmiseks oli vaja, et sisemised kommunikatsiooniliinid postijaamade võrgu näol funktsioneeriksid normaalselt. Vägede kiire paiskamine Peterburist läänepiirile nõudis, et talupojad oleksid võimelised välja tulema suure arvu küüdihobustega.¹⁵⁴ Mõisatööst kurnatud ja söödapuudusest nõrkade talupojahobuste hulgas möllavad taudid aga tegid sõjaväele vajalike küüdihobuste saamise üha enam küsitavaks. 1798. aastal nakatusid talupoegade hobuste hulgas levivasse katku ning hakkasid välja surema ka Virumaa postijaamade hobused. Tekkis oht, et taud võib levida ka Läänemaale majutatud kūrassiiripolgu hobustele.¹⁵⁵ Küladest läbi marssivate ja sinna ajutiselt majutatud vägedel¹⁵⁶ pidi olema võimalik sealt toitu osta.¹⁵⁷ Eesti talupoegi perioodiliselt tabavad näljahädad, külades pidevalt valitsev toidupuudus ja mõisate vilja ajamine viinaks muutsid ka selle üha raskemaks. Eriti teravalt andis see tunda 1807. ja 1808. aastal, kui läänepiiril käisid verised lahingud Napoleoni armeedega ja hiljem tuli sealt väed tagasi tuua. Just siis aga muutusid toitusolud Eesti- ja Liivimaal kõige katastroofilisemaks ning siit hakkas Peterburi Sõjaministeeriumi saabuma üks «hiibisõnum» teise järel. 1807. aasta septembris teatati, et Eestimaa kubermangus ei jätku leiba kohalikele miilitsaüksustele ja sinna varsti saabuvatele regulaarvägedele ning paluti seda saata Peterburist.¹⁵⁸ 1807. aasta septembri lõpus nakatasid talupoegade hulgas oma laastamistööd tegevad epideemiad ka Virumaalt läbiminevaid väeosi ja Sõjaministeerium pidi tegema kiiresti korralduse, et Narva kaudu minev tee vägedele suletaks ning nende liikumine toimuks Pihkva kaudu.¹⁵⁹ 1808. aasta veebruaris oli tsaar sunnitud tegema korralduse, et Liivimaal formeeritud miilitsaüksused võimalikult kiiresti regulaarväkke saadetak, sest oma kodukubermangus polnud neil midagi süüa.¹⁶⁰ Sama aasta suvel pidi Sõjaministeerium tarvitusele võtma eriabinõud, et varustada Eesti- ja Liivimaalt läbiminevat nelja regulaarväe diviisi ja kohalikke miilitsaüksusi toiduga.¹⁶¹

Juba 1807. aasta maikuul hakkasid Eestimaa mõisnikud kubermanguvalitsuse toetusel valitsuselt järjekordset abi nuruma, paludes, et neil võimaldataks Peterburist odava hinnaga osta 5000 kotti rukki-jahu.¹⁶² Nähtavasti aga katkes seekord valitsuse kannatus ja Eestimaa mõisnikele öeldi võrdlemisi järsult ära.¹⁶³

¹⁵⁴ 1807. aasta veebruaris nõuti näiteks Virumaal kolme postijaama juurde välja kokku 1800 hobust. — RAKA, f. 902, nim. 1, s.-ü. 473, l. 21.

¹⁵⁵ RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 134^a, l. 12 ja 32.

¹⁵⁶ 1807. aasta lõpul näiteks oli Eestimaa kubermangu majutatud 4 ratsaväe- ja 6 jalaväepolku, 4 suurtükiväe üksust ning 3 pioneeriroodu.

¹⁵⁷ RAKA, f. 854, nim. A 3, s.-ü. A I 40, l. 141 ja 602; f. 902, nim. 1, s.-ü. 473, l. 63, 67 ja 68.

¹⁵⁸ SARKA (= NSVL Sõjaajaloo Riiklik Keskarhiiv), f. 1 L, (Sõjaministeerium), nim. 1, I kd., s.-ü. 1359, l. 1, 2, 4 ja 6.

¹⁵⁹ Sealsamas, s.-ü. 1212, l. 1 ja 7.

¹⁶⁰ Sealsamas, s.-ü. 1456, l. 1 ja 4.

¹⁶¹ Sealsamas, s.-ü. 1506, l. 1—4 ja 9.

¹⁶² RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 268, l. 71—73, 81 ja 82.

¹⁶³ Sealsamas, l. 86.

Tsaari 30. novembri 1806. aasta manifestis rahvamiilitsa loomise kohta on juttu sellest, et regulaarvägedest üksi ei piisa võitluseks tugeva vaenlasega. Viimasele tulevat vastu seada «murdmatu tamm kogu rahva relvastamise teel». Tsaarivalitsuse arvates oli just rahva mitterelvastamine põhjuseks, miks Napoleonil õnnestus nii kergesti ja kiiresti alistada Austria. Seepärast otsustati Venemaal organiseerida kõigis kubermangudes rahvamiilits.¹⁶⁴ Näeme, et ohtliku vaenlasega silm silma vastu sattunud tsaarivalitsusel tuli nüüd meelde ka rahvas.

Kõige selle tõttu pole imestada, et kui Liivimaa maanõunik Friedrich von Sivers 1808. aasta kevadel informeeris tsaari Liivimaal valitsevast näljast, võttis valitsus tarvitusele võrdlemisi energilised abinõud.¹⁶⁵ Liivimaa kubermangu saadeti asja uurima kindral Beklešov, Eestimaale senaator Zahharov.¹⁶⁶

Endine Liivimaa kuberner Beklešov täitis oma ülesande üsna energiliselt. Tema nõudel andis kubermanguvalitsus välja korralduse, et neis kohtades, kus ilmneb näljahäda, tuleb jagada talupoegadele mõisa vilja. Samal ajal ähvardati näljahädas süüdlaseks osutuvate mõisnike mõisad kroonu hoolduse alla võtta. Liivimaa kuberner Richter, kes valitsusele ei olnud näljast õigeaegselt ette kandnud, tagandati ametist. Sündmustest veidi ette rutates märgime, et 1809. kuni 1811. aastani taotlesid Liivimaa mõisnikud tulemusteta valitsuselt määruse väljaandmist, mis oleks nad vabastanud kohustusest talupoegi nälja puhul viljaga abistada.¹⁶⁷

Pöördume nüüd tagasi sündmuste arengu juurde Eestimaal.

3. aprillil 1808 teatas senaator Zahharov Eestimaa kubernerile Langellile, et ta sõidab tsaari käsul Eestimaale, ühtlasi palus ta oma saabumise ajaks kubermangulinna kokku kutsuda kohaliku aadli esindajad ja kreisikomissarid ning koguda täpseid andmeid toitusolude kohta. Juba teel Tallinna koege senaator isiklikult mõningaid andmeid ja veendus, et paljudes teeäärsetes külates valitses suur leivapuudus ning et näiteks Haljala kihelkonnas oli talupoegade suurem järsku suurenenud.¹⁶⁸ Tõenäoliselt juba tee peal, aga võib-olla alles Tallinnas, astus temaga kontakti Virumaa kreisikomissar Bileam, kes esitas senaatorile memoriaali, mis annab üsna tõetruu pildi talurahva masendavast olukorrast Virumaal.¹⁶⁹

¹⁶⁴ Sealsamas, s.-ü. 196^a, l. 1.

¹⁶⁵ Lauma Sloka, Vidzeme draudžu kronikas I, lk. 232.

¹⁶⁶ SARKA, f. 1 L, nim. 1, I kd., s.-ü. 1506, l. 1.

¹⁶⁷ J. Jenšs, Vidzemes zemnieku pārtikas jautājums 18. g. s. un 19. g. s. sākumā. «Latvijas vēstures institūta žurnāls» 1938, nr. 3, lk. 383, 388—390.

¹⁶⁸ RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 2, 46 jj.

¹⁶⁹ RAKA, f. 291, nim. 1, s.-ü. 2653, l. 15 jj. Kreisikomissar Bileam on sajandi vahetusel tähelepanuäratavamaid kujusid Balti kubermangude bürokraatlikus aparatis. Kogu tema elu ja tegevust hingestas ainult üks püüe — valitsuse silmis välja paista. Kuid seejuures unustas ta õnnetuseks, et ametnik, kes Balti oludes soovis edasi jõuda, pidi oskama läbi saada ka kohalike mõisnikega. 1804. aastal, kui tsaar oma sõidult Eestimaale tagasi pöördus, püüdis Bileam kannuseid teenida sellega, et kihutas tsaarilikust voorist ette ning viis Narva kiire teate hobuste vahetamise korra muutmise kohta. Seejuures aga sattus ta konfliktliki Narva komandandiga. Kuna Bileami poolt toodud teade lõi segamini komandandi kaunid vastuvõtuplaanid, laskis ta esimeses ägedushoos Bileami areteerida ja linna piiridest välja saata (RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 171). 1805.—1807. aastal korraldati Bileami algatusel ja isiklikul juhtimisel halastamatuid jahte Alutaguse metsadesse põgenenud eesti ja vene jooksiktalupoegade tabamiseks (RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 158). Virumaa mõisnikega oli Bileam jõudnud juba ammu tülili minna, kuna ta mõisate aitadest võrdlemisi hoolimatult rekvireeris läbiminevate vägede toitmiseks vajalikku vilja (RAKA, f. 854, nim. A 3, s.-ü. A 1 40, l. 281—283). Nüüd, kui senaator Zahharov valitsuse ülesandel siinseid toitusolusid uurima saabus, arvas Virumaa kreisikomissar Bileam, et tema tund on tulnud.

10. aprillil pöördus juba Tallinnasse jõudnud senaator Zahharov võrdlemisi teravas toonis koostatud kirjaga Eestimaa kubeneri Langelli poole, pärides aru selle kohta, kuidas võis juhtuda, et andmed talupoegade seas valitsevast suurest puudusest ulatusid valitsuseni eraviisiliselt, mitte aga kubeneri kaudu, ja kuidas võis viimane oma ettekandes siseministrile väita, et leivapuudust pole üldse karta.¹⁷⁰

16. aprillil kell 10 ilmus senaator Zahharov rüütelkonnamajja kogunenud aadliesindajate juurde, istus seal pika laua taha ja luges ette oma venekeelse läkituse Eestimaa mõisnikele; selle saksakeelse tõlke kandis ette rüütelkonna pealik.¹⁷¹ Oma läkituses ütles Zahharov: «Kiirel teekonnal siia olin ma tunnistajaks, et see mis ette kanti, oli õige. Ma käisin mõnedes vaeste külaelanike majades, nägin nende pisaraid, kuulsin terveid külasid ägamas, loetlesin hiljuti maetud ja võib olla nälja tagajärjel elu kaotanud talupoegade haudu... Minu kohus on teile meenutada, et nende vaeste inimeste kannatused teevad kahju ka teile, — jäädes ilma talupoegadest jääte ilma töötajatest ja neist tuludest, mis nad teile toovad.»¹⁷² Oma läkituse lõpus väljendas senaator kindlat veendumust, et «härdasüdameline» rüütelkond leiab vahendeid oma talupoegade abistamiseks, ning palus konkreetselt läbi arutada järgmised küsimused: 1) mis on eramõisa talupoegade seas valitseva toidupuuduse põhjuseks? 2) mis vahendeid pannakse ette sellega võitlemiseks? 3) mis tuleks ette võtta, et ära hoida selle kordumist tulevikus? ja 4) mida teha vabade inimeste, haigete, invaliidide, soldatinaiste ja nende laste abistamiseks?¹⁷³ «Härdasüdameline» rüütelkond asus veel samal päeval senaatorile vastust koostama ja jätkas seda järgmiselgi päeval. Oma vastuses rõhutas ta, et kuigi osas mõisates esineb viljapuudust, siis teistes on seda küllaldaselt määral ning seetõttu polevat põhjust rääkida vilja üldisest puudusest, veel vähem aga näljast.¹⁷⁴ Olukorda loodeti parandada sel teel, et kihelkondade kirikueestseisjad pidid organiseerima vilja laenamist viljaülejäärke omavatest mõisatest neile mõisatele, kus puudust kannatati, ja et valitsus annab vajaduse korral rüütelkonnale vilja laenuks. Ühtlasi oli rüütelkond sunnitud nõustuma sellega, et tuleb tugevdada kontrolli selle üle, kas mõisnikud tõepoolest oma talupoegi viljaga abistavad. Otsustati, et igale talule tuleb anda laenu vastavalt tema poolt mõisa saadetud teomeeste arvule.¹⁷⁵ Vabadikud aga pidid saama vilja ainult töö eest, mitte laenuks.¹⁷⁶ Naabervaldade abistamiseks müüdava vilja maksimaalhinna paluti määrata 240 assignaatrubla säilitise eest (samal ajal nõuti Tallinna turul rukkisäilitise eest vaid 230 rubla)¹⁷⁷. Küsimus näljahädade ärahoidmisest tulevikus lahendati õige lihtsalt väitega, et kuna mõisnikud hoolitsevad oma talupoegade eest ja küldades on olemas viljamagasinid, siis ei olevat tulevikus karta mingit puudust.¹⁷⁸ Vabadel inimestel ja soldatinaistel aga ei olevat rüütelkonna arvates mingit õigust mõisnikelt abi nõuda.¹⁷⁹ Lisaks sellele võttis rüütelkonnakonvent 18. aprillil vastu otsuse, milles kurdeti, et paljud jooksiktalupojad hulkuvat Tallinnas kerjadena ringi

¹⁷⁰ RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 4.

¹⁷¹ RAKA, f. 854, nim. A 3, s.-ü. A I 47, l. 13.

¹⁷² RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 44 ja 45.

¹⁷³ RAKA, f. 854, nim. A 3, s.-ü. A I 47, l. 13.

¹⁷⁴ Sealsamas, l. 14 ja 15.

¹⁷⁵ Kuue päeva talu pidi saama kuu kohta 5—6 vakka vilja, viie päeva talu 4—5 vakka, kolme ja nelja päeva talud 3—4 vakka ning kahe päeva talu 2 vakka.

¹⁷⁶ Sealsamas, l. 17.

¹⁷⁷ Sealsamas, l. 17 ja «Revalsche Wöchentliche Nachrichten» 13. apr. 1808.

¹⁷⁸ RAKA, f. 854, nim. A 3, s.-ü. A I 47, l. 18.

¹⁷⁹ Sealsamas.

ja heitvat sellega mõisnikele «kaaskodanike ning ülemuste silmis halba varju», ning paluti, et linna politseiasutused need jooksikud energilisemalt kinni püüaks.¹⁸⁰

21. aprillil andis rüütelkonna pealik Uexküll Zahharovile üle kümme punkti sisaldava otsuse teksti, mida läbis põhimõte, et viljalaenu saavad ainult mõisale tegu tegevad talud ja ainult vastavalt teokoormiste suurusele.¹⁸¹ Ühtlasi aga hoiatati samas mõisnikke, et neid võidakse karistada, kui nende talupoegadel esineb veel leivapuudust. Kohalikele kirikueestseisjale ja haagikohtunikule anti õigus nende arvel ja neilt luba küsimata osta puuduolevat vilja ning seda talupoegadele välja jagada. Talupoegadele anti õigus pöörduda leivapuuduse korral kaebusega kirikueestseisja ja haagikohtuniku poole, kuid ühtlasi ähvardati neid, et valekaebuste esitajaid karistatakse kui avaliku rahu rikkujaid. Otsuses rõhutati, et laenu hakatakse andma talupoegadele alles pärast jüripäeva (23. aprilli). Otsuse kümnest punktist kirjutasiid kaks rangelt ette, et talupojad peavad laenu juba sama aasta sügisel tagasi maksma.¹⁸² Senaator Zahharov kinnitas kõnesoleva otsuse, kuid lisas sellele omalt poolt koostatud orderid ja instruksioonid kreisikomissaridele ja haagikohtunikele. Kreisikomissaridele koostatud orderis kohustati neid jälgima, et sõjavägede läbimine ja majutamine talupoegi ei laostaks.¹⁸³ Haagikohtunikke aga kohustati kontrollima, et kõik mõisnikud toimiksid rüütelkonna poolt vastuvõetud otsuse kohaselt ja et talupojad vastaksid mõisnike hoolitsusele neile mõisniku poolt määratud tööde usina sooritamise, tema käskudele alistumisega, kaine ja kokkuhoidliku eluga ning kogu laenatud vilja tagasimaksimisega kohe esimesest saagist.¹⁸⁴ Ühtlasi aga andis senaator haagikohtunikele käsu otsekohe kõigilt mõisnikelt allkiri võtta, et nad päevapealt lõpetavad viinapõletuse kuni järgmise aasta sügiseni. Kui mõisnik oma lubaduse murdis, tuli sellest kohe teatada kubermanguvalitsusele ja viinaköök kinni pitseerida. Haagikohtunikk, kelle ringkonnas leidis aset keelatud viinapõletamine, ähvardati karmi karistusega.¹⁸⁵ Päev hiljem koostatud orderis kohustati haagikohtunikke jälgima, et ükski kõrtsmik ei müüks praegusel näljaajal talupoegadele viina vilja vastu. Selle korralduse vastu eksinud kõrtsmikule tuli karistada avaliku peksuga kõrtsi ees.¹⁸⁶ 30. aprillil anti välja Eestimaa kubermanguvalitsuse publikaat, mille kirikuõpetajad pidid järjest kolmel pühapäeval kantslist ette lugema.¹⁸⁷ Kõnesolev publikaat koosnes rüütelkonnakonvendi otsusest ja senaator Zahharovi orderist kreisikomissaridele ning instruksioonist ja orderist haagikohtunikele.¹⁸⁸

Tsaar kinnitas rüütelkonna otsused 8. mail, tehes sealjuures korralduse, et mõisnikud ka tulevikus igal aastal ühest viljakoristusest teiseni paneksid sama palju vilja tagavaraks, nagu nüüd on määratud talude ülalpidamiseks; ja et seda tagavara ei tohi mingil juhul kasutada viinapõletamiseks; tema säilitamise ja kasutamise eest pidid vastutama mõisnikud ja maapolitsei.¹⁸⁹ Seoses sellega kohustas Eestimaa rüütelkond iga mõisnikku senise 7 tündri asemel säilitama kuni 1. aprillini

¹⁸⁰ Sealsamas, l. 19 ja f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 48.

¹⁸¹ RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 36.

¹⁸² Sealsamas, l. 21—23.

¹⁸³ Sealsamas, l. 38.

¹⁸⁴ RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 41.

¹⁸⁵ Sealsamas, l. 41.

¹⁸⁶ Sealsamas, l. 43.

¹⁸⁷ Sealsamas, l. 113.

¹⁸⁸ Sealsamas, l. 114—118.

¹⁸⁹ RAKA, f. 854, nim. A 3, s.-ü. A I 47, l. 27.

tagavarana vähemalt 16 tündrit vilja iga adramaa kohta. Sellega olid Eestimaa aadlikud oma arvates teinud kõik, mis oli võimalik, ilma «et kõik mõisnikud laostuksid»; nende omandi kasutamiseõiguse veelgi suurema piiramise puhul ei suutvat nad täita oma kohustusi avalike maksumise tasumisel.¹⁹⁰ Hiljem suurendati senaator Zahharovi nõudel tagavaravilja hulka siiski 20 tündrile ja pikendati säilitamisaega kuni augustini.¹⁹¹

Lisaks sellele tegi senaator Zahharov 11. mail kubermanguvalitsusele korralduse, et ta karmilt keelaks ära mitme surnud talupoja ühte hauda matmise ja laseks kontrollida, et hauad kaevataks küllalt sügavad.¹⁹² Peale selle kogus ta veel andmeid viljavarude kohta tagavaramagasinides ja üldse kubermangus ning kohalike politseiorganite struktuuri ja tegevuse kohta.¹⁹³ Juuli lõpus pöördus senaator tagasi Peterburisse.¹⁹⁴

Mai lõpul või juuni esimestel päevadel (26. mai ja 2. juuni vahel) saadeti kubermanguvalitsusest senaator Zahharovi palvel Virumaale erikomisjon, kellele tehti ülesandeks kontrollida kreisikomissar Bileami poolt esitatud andmete tõe vastavust. Fiskuse komissarist Holtzist ja kroonupalati nõunikust Blinovist koosneva komisjoni uurimistulemuste kohta valmis 28. juulil protokoll, mis saadeti kubermanguvalitsusest edasi 4. augustil, mil senaator Zahharov oli juba ammu Peterburi tagasi pöördunud ja unustanud tõenäoliselt kõik Eestimaa kubermanguga seotud asjad.¹⁹⁵ Igatahes ei liigutanud ta sõrmegi, et uurimisprotokollis kirjeldatud traagilisi sündmusi ja olukordi edasi uurida lasta või taotleda süüdlaste karistamist.

Keskvalitsuse poolt Eestimaa kubermangu saadetud senaator Zahharov tegi seega kindlaks, et kohalikud talupojad kannatasid nälga ja et rüütelkond ning kubermanguvalitsus olid seda tõsiasja valitsuse eest varjanud. Mis oli aga selle tagajärjek? Mida võeti ette nendega, kes osutusid valitsuse ees «süüdlasteks»? Ja mis sai nendest, kes abistasid senaatorit tema töös? Senaator Zahharovi revideerimissõidu kõige esimeseks praktiliseks tagajärjeks oli see, et temast endast sai Balti parun: 22. aprillil võeti senaator rüütelkonnas pidulikult vastu Eestimaa rüütelkonna ridadesse.¹⁹⁶ Veidi liiga südamesse võttis keskvalitsuse «peapesu» kohalik kuberner Andreas Langell, kes oma 24. aprillil 1808 koostatud seletuskirjas senaator Zahharovile märkis, et ta on juba 47 aastat laitusetu teeninud tsaari, paludes seda meelde tuletada ka sise-minister Kurakinile.¹⁹⁷ Paar kuud hiljem, nimelt 17. juunil, suri 65-aastane kuberner ootamatult. Toomkiriku kirikuraamatus on tema surma põhjusena märgitud närvirabandus (Nervenschlag).¹⁹⁸ Tema järglaseks kubeneri ametikohal sai aga ei keegi muu kui teine peasüüdlane — endine rüütelkonna pealik parun Uexküll.¹⁹⁹

Kreisikomissar Bileamile kinkis tsaar 1808. aasta septembris kullast nuuskubakatoosi.²⁰⁰ Samal ajal alustas Eestimaa rüütelkond Bileami vastu protsessi, süüdistades teda laimamises, ja juba aasta lõpul hakkas viimane otsima endale uut ametikohta väljaspool Eestimaa kuber-

¹⁹⁰ Sealsamas.

¹⁹¹ RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 235.

¹⁹² RAKA, f. 854, nim. A 3, s.-ü. A I 47, l. 119.

¹⁹³ RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 141, 145, 177—179.

¹⁹⁴ Sealsamas, l. 239.

¹⁹⁵ Sealsamas, l. 240 ja 241; f. 291, nim. 1, s.-ü. 2653, l. 11, 12 ja 23.

¹⁹⁶ RAKA, f. 854, nim. A 3, s.-ü. A I 47, l. 22.

¹⁹⁷ RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 60.

¹⁹⁸ Tallinna Toomkiriku kirikuraamat nr. 3, lk. 494.

¹⁹⁹ RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 238.

²⁰⁰ Sealsamas, l. 263 ja 268.

mangu.²⁰¹ 1808. aasta lõpul ja järgmise algul jõudsid Eestimaa kubermangu meeskohtutes lõpule ka vastavad kohtumenetlused ning nälga surnud laste vanematele mõisteti karistuseks kiriklik noomitus või ihu- nuhtlust. Sellest aga oli pikemalt juttu käesoleva artikli esimeses osas.

Kuid senaator Zahharovi revisjonil olid Eestimaa mõisnikele siiski ka mõned ebameeldivad tagajärjed. 1787. aastal ilmus Balti kubermangude brošüür,²⁰² mis kandis iseloomulikku pealkirja «Jälle üks sõna õigel ajal või katse anda vastust meie isamaale nii tähtsas küsimuses: kuidas kõige kindlamini üle saada niisugusest ülemaalisest hädast nagu iga-aastased talupoegadele antavad viljalaenud?»

Brošüüris rõhutatakse, et tegemist on tõesti ülemaalse hädaga (Landplage), mille all kannatavad kõik, kuid eriti valusasti need, «kes praegusel kallil ajal selliste laenude tegemise vajaduse tõttu vilja peavad ostma, või kui nad sellisesse olukorda veel pole sattunud, siiski on sunnitud pealt vaatama, kuidas olemasolev viljasaaduste tagavara, mida nad muidu võiksid nimetamisväärselt kapitalina [minu sõrendus — J. K.] kasutada, ilma igasuguse kasuta hunnikus vedeleb, sest selle abil peab aasta otsa oma talupoegi toitma ja kuidagi elus hoidma».²⁰³ Kohustuse üle oma laostunud talupoegi majanduslikult toetada nurises kibedasti ka meie poolt korduvalt tsiteeritud Porkuni mõisnik Magnus von Tiesenhause. «Ikka veel ei saa ma lõpetada oma kurtmist. Õnetu hobusetaud kestab ikka veel, iga päev aetakse veel mõned hobused mulda; see on ületamatu kahju, millest ma oma elupäevadel enam üle ei saa... Eile [s. t. 21. septembril 1798 — J. K.] tuli minu juurde suur osa minu talupoegi ja palus hobuseid, sest nad on taudi tagajärjel kaotanud mitte ainult need, vaid ka kariloomad. Umbes kaheksakümmend hobust on otsa saanud. Kust neid võtta? Ja millega tasuda? Sellised asjaolud rikuvad maaelu ära... Eile määrasin ma oma talupoegadele hobuste ostmiseks 300 rubla suuruse summa; enam kui 18 talus pole midagi alles jäänud. Sellest summast aga ei jätku kaugeltki, sest hobused on praegu muutunud väga kalliks.»²⁰⁴

Mõisnikud, kelledele väga meeldis oma talupoegade ekspluateerimise teel raha kokku ajada, hakkasid kohe nurisema, kui olid sunnitud vilja või raha välja andma üle jõu käiva mõisasurve, inimese- ja loomataudide ning nälja tagajärjel laostunud talupoegade toetamiseks. Kõige rohkem nurisid selle üle need mõisnikud, kes, nagu tabavalt märgitakse eespool mainitud brošüüris, hakkasid vilja- ja rahatagavarades juba nägema kapitali, mis pidi ringeldes neile kasu tooma, mitte aga «kasutult vedelema» talupoegade näljasurmast päästmiseks.

Juba 1763. aastast alates tuli vastavalt keskvalitsuse korraldusele igas mõisas hoida alati teatud hulk vilja ikalduste puhuks tagavaraks. 1800. aastal oli samuti valitsuse korraldusega loodud igas mõisas viljagavarate hoidmiseks magasinid, millede täitmiseks hakati talupoegadelt erilist magasimaksu nõudma.²⁰⁵ Mõisnikud kandsid kõige selle juures ainult «moraalset kohustust» oma talupoegi puuduse korral viljalaenuga abistada ning nende olukord oli üsnagi talutav. 1807/08. aasta nälja-

²⁰¹ Sealsamas, l. 273 ja f. 854, nim. A 3, s.-ü. A I 47, l. 92.

²⁰² Tiitellehel puuduvad andmed väljaandmiskoha kohta.

²⁰³ Wiederum ein Wort zu seiner Zeit oder Versuch einer Beantwortung der unserm Vaterlande so wichtigen Frage: Wie wohl der Landplage des jährlichen Bauernvorschusses am sichersten abzuhelfen wäre? s. l. 1787, lk. 3.

²⁰⁴ RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 780, l. 20, 30.

²⁰⁵ Fr. U. Albaum, Ueber die freye Ein- und Ausfuhr des Getraides in Betracht Estlands. Ein Beytrag zu der Hrn. Reimarus Untersuchung der wichtigen Frage von der freyen Ein- und Ausfuhr des Getraides, Riga, 1772, lk. 34; RAKA, f. 29, nim. 1 I, s.-ü. 4 A, l. 118.

häda puhul aga osutusid neisse magasinidesse kogutud tagavarad täiesti ebapiisavaks ja kubermanguvalitsuse 30. aprilli patendiga kuulutati avalikult välja, et talupoegadel on õigus nõuda oma mõisnikelt viljalaenu ja selle mittesaamise puhul kaevata politseivõimudele. Seega ähvardasid ikaldused nüüdsest peale mitte ainult talupoegi näljasurmaga, vaid langesid senisest märksa rängemalt ka mõisnike õlgadele, kahjustades neid majanduslikult hoopis enam kui siiani.

Juba 1808. aastal hakkasid mõisnikud sellise olukorra kujunemises endale ohtu nägema. Oma kirjas senaator Zahharovile 19. aprillist 1808 kirjutas rüütelkonna pealik Uexküll, et mõisnikud ei laskvat oma talupoegi juba sellepärast nälga surra, et «nad inimese kaotamise näol kaotavad ju oma kapitali [minu sõrendus — J. K.]». Kuid ta lisas, et talupoegade toetamisel mõisnike poolt on ka oma halvad küljed. «Teie enda kogemus kinnitab minu märkust, et talupoegade veendumus «min d pe a b t o i d e t a m a» nõrgestab nende ettevõtlikkust ja põhjustab ühtlasi seda, et ta ilma igasuguse kokkuhoiuta oma vilja ära raiskab.»²⁰⁶

30. jaanuaril 1809 avati traditsioonilise trompetipuhumise ja trummi-põrina saatel Eestimaa rüütelkonna järjekordne maapäev.²⁰⁷ Samal päeval seal sõna võttes kurtis parun Rosen: «Heasüdamliku lolluse [sic! — J. K.] seisundist hakkab eestlane üle minema tighedaloomulise lolluse olukorda. Ta ei näe oma maahärras enam heasoovlikku hoolitsejat, kes tõelise isaliku headusega [!!! — J. K.] teda kõigis vajadustes abistab ja kellele ta võlgneb truudust ning tänulikkust, vaid näeb temas nüüd ainult meest, kes teda seaduse järgi toitma ja varustama peab, kuna ta tema heaks otjab.»²⁰⁸ Sellest olukorrast, kus üha enam talupoegi jääb lootma mõisnike hoolitsusele ja ei maksa tagasi laenu, nägi parun Rosen ainult kaht väljapääsu. «Kas võtta nende võlgadesse lan-genud inimeste käest maa ära ja muuta nad päeva-töölisteks [minu sõrendus — J. K.] või püüda mõjuvate abinõudega tõsta nende ettevõtlikkust.»²⁰⁹ Samal maapäeval 3. märtsil sõna võttes juhtis ka rüütelkonna pealik tähelepanu kogemusele, mis «on juba näidanud, et üldiselt teatavaks saanud määrusi talupoegade poolt väga sageli kuritarvitatakse ning sageli ilma vajaduseta võetud laen ja samuti ka selle tasumiseks mõisnikule panditud viljasaak salaja ära raisatakse».²¹⁰ Talupoegade olukorda ei olevat need määrused parandanud, «mõisnike omand on aga täiesti kaitseta jäetud». Ja edasi: «Nähtavasti on muutunud hädavajalikuks neid puudusi õigeaegselt ja mõjuvalt ära hoida, selleks et mõisate viljasaak ei langeks talupoegade ja nende omavoli ohvriks, kes esimeste rumalust ära kasutada oskavad, ja et mõisnikud ei satuks vägagi reaalsesse ohtu jääda ilma oma omandist, või mis on sisuliselt seesama, selle omandi iga-aastastest tuludest.»²¹¹ 1809. aasta maapäeval piirdusid Eestimaa mõisnikud siiski ainult otsusega talupoegadele kirikute kantlist võimalikult sageli teatada, et nad oma viljalaenu alati õigeaegselt tagasi peavad maksma.²¹²

1811. aasta veebruaris tegi rüütelkonna pealik erakorralisele maapäevale kogunenud Eestimaa mõisnikele teatavaks kurva sõnumi, et

²⁰⁶ RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 32.

²⁰⁷ RAKA, f. 854, nim. A 3, s.-ü. A I 48, l. 2.

²⁰⁸ Sealsamas, s.-ü. A II 79, l. 17.

²⁰⁹ Sealsamas, l. 18.

²¹⁰ Sealsamas, s.-ü. A I 48, l. 64.

²¹¹ Sealsamas.

²¹² Sealsamas, l. 65 ja 66.

vaatamata kõigile rüütelkonna poolt astunud sammudele nõuab valitsus 1804. aasta talurahvaseaduse põhjalikku ümber tegemist. Peterburis oli seaduse ümbertöötamiseks loodud spetsiaalne valitsuskomisjon ja oli karta, et ta võib oma töös jätta arvestamata mõnegi kohalike mõisnike soovi. Mõisnikud kartsid, et nende õlgadele veerevad kulukad maamõõtmis- ja takseerimistööd ja et valitsusametnike poolt «oskamatult» koostatud vakuraamatud võivad neid mitte rahuldada, s. t. et talupoegade teokoormisi võidaks neis vähendada.²¹³ Otsides tekkinud olukorrast väljapääsu tulid Eestimaa mõisnikud uuesti mõttele, mis tegelikult oli välja kasvanud 1808. aasta praktikast. Seoses nälgivate talupoegade toetamise küsimusega olid Eestimaa mõisnikud nimelt püstitanud põhimõtte, et vabadel talupoegadel pole õigust mõisnikelt mingisugust abi nõuda. Tsaarivalitsus oli selle mõtte täiesti aktsepteerinud. Talupoegadele formaalse vabaduse andmisega lootsid mõisnikud saavutada mitu meeldivat eesmärki: talupoegadelt teokoormiste nõudmisel juhendada vakuraamatute normide asemel edaspidi ainult oma soovidest ja vabaneda kohustusest abistada talupoegi majanduslikult. «Sellises olukorras,» ütles rüütelkonna pealik Berg 1811. aasta maapäeval peetud kõnes, «näib, et talupoegade koormiste ainukeseks õigeks ja püsivaks mõõdupuuks kujuneb üldine vastastikku vabatahtlike lepingute sõlmimine.» Mõisniku ja talupoja vaheliste suhete ja sideme ainukeseks vormiks pidi Bergi arvates saama «vastastikune huvitatus».²¹⁴ Selliseid mõtteid esitas rüütelkonna pealik oma kõnes ja balti-saksa aadli agraarpoliitika apoloogeedi ajaloolase A. Gerneti arvates olevat Eestimaa aadel seejärel «öelnud vabaduse suure sõna».²¹⁵ Muide, ei Bergi kõnes ega ka selle arutamise ajal toimunud sõnavõttudes ei tarvitatud kordagi sõna «vabadus». Eestimaa mõisnikud olid palju suuremad reaalspoliitikud, kui mõned nende hilisemad apoloogeetid väidavad.

Võidutsedes teatavad Eestimaa mõisnikud 1816. aasta seaduse elluviimise määruste alguses: «I. Eestimaa Moisnikud ütlevad ennast keikist omast Õigustest lahti, mis siit saadik Talupoegade päris-olemise ja päris-allaheitmise peäl raiatud olnud... ometi seda enestele pidades, et Maa ja Põhi Moisnikute päris-omaks jääb kui ennegi, sedaviisi, et neil Talupoegadel, kes päris alama põlvest lahti antud, edespidi Moisanematega muud tegemist ei ole, kui aga sedamööda, kuidas nemad teine teisega vastastikku kaupa ehk Kuntrakti on teinud.»²¹⁶ Maa jääb meile! Kui talupoeg tuleb mõisa, et mõisnikele «kuntrakti» järgi teorjust teha — palume! Kui ta aga tahab mõisavärvavast sisse tükida, et nälja sureva lapse jaoks toop jahu saada, siis «pole meil temaga tegemist». Et aga asi päris selge oleks, on seaduse § 251 öeldud: «Need monesugused käsud küla vilja-aitade pärast jäävad kovaste seisma, ometi seda mahaarvata, mis tänini Moisanemama, kui Moisanemama, kohus nendesinaste küla vilja-aitade pärast olnud.»²¹⁷ Ja § 283 ütleb talupoegade vallakogukonna kohta, et tema kohus on hoolitseda «nende ülespidamise eest, kes... ei jäksa ise oma pead toita».²¹⁸

*

²¹³ Sealsamas, s.-ü. A I 50, I. 152—162.

²¹⁴ Sealsamas, I. 162.

²¹⁵ Axel v. Gernet, Geschichte und System des bäuerlichen Agrarrechts in Estland. Reval, 1901, lk. 145.

²¹⁶ Eestimaa Tallorahva Seädmissed. Tallinnas 1816, lk. 1.

²¹⁷ Eestimaa Tallorahva Käso-Ramat. Tallinnas 1816, lk. 54.

²¹⁸ Sealsamas, lk. 60.

Artikli esimeses osas peatusime 1816. aasta reformi tõeliste põhjuste juures, mis seisnesid selles, et vananenud tootmissuhted olid sattunud teravasse vastuollu uute tootlike jõududega ja sellest arenenud kriisiolukorras hakkasid kannatama tootlikud jõud ise. 1816. aasta reform kujutas endast järjekordset stiihilist katset sellest kriisiolukorrast välja rabelda. Muidugi ei mõistnud ei tsaarivalitsus ega ka mõisnikud neid ajaloo arenemise objektiivseid seaduspärasusi ning juhendusid hoopis teistest motiividest. Tsaarivalitsus tundis Eestimaa kubermangu talupoegade olukorra vastu huvi sellepärast, et tal oli tarvis läbi selle kubermangu suunata oma vägesid, et tal oli vaja kahuriliha paisata Napoleoni vastu peetava sõja lahingutandreile. Eestimaa mõisnikud lootsid 1816. aasta reformiga pääseda talupoegade teokoormiste reguleerimisest (mille tagajärgi oli raske ette aimata) ja vabaneda üha massilisemalt laostuvate talupoegade majandusliku toetamise kohustusest. Käesolevas artiklis oli peatähelepanu pööratud just sellele viimasele ajendile, mis senises ajalookirjanduses on õigustamatult jäänud kahe silma vahele. See aga ei tähenda sugugi, et Eestimaa mõisnikel poleks 1816. aasta reformi läbiviimisel võinud olla ka teisi konkreetseid ajendeid ja motiive, nagu ei oleks ühiskonna arenemise seaduspärane vajadus võinud nende teadvuses peegelduda ka teiste ideede näol.

*Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Ajaloo Instituut*

Saabus toimetusse
15. IX 1959

ОБ ИСТОРИЧЕСКОМ ФОНЕ КРЕСТЬЯНСКОЙ РЕФОРМЫ 1816 ГОДА В ЭСТЛЯНДСКОЙ ГУБЕРНИИ

Ю. Кахк,

кандидат исторических наук

Резюме

8 июня 1816 г. Александр I утвердил готовившийся еще с 1811 г. закон о личном освобождении крестьян Эстляндской губернии. Эстляндские крестьяне первыми из многомиллионной крестьянской массы огромной Российской империи получили свободу, правда, крайне ограниченную и формальную.

Сам царь, прибалтийские помещики, а в дальнейшем и апологеты последних — прибалтийско-немецкие историки — сделали все от них зависящее, чтобы представить эту реформу как акт великодушия царя и дворянства.

Публицисты славянофильского направления (Ю. Самарин), а также латышские и эстонские буржуазные историки видели причину реформы только в том, что дворянство хотело избежать затруднений, угрожавших ему в связи с «исправлением» крестьянского закона 1804 г. Только советские историки, в первую очередь Я. Зутис, стали искать причины реформы там, где они в действительности кроются, т. е. в социальных взаимоотношениях помещиков и крестьян. Поскольку в настоящей статье внимание сосредоточено лишь на одной стороне этого вопроса — на положении основного производителя, крестьянина, — здесь останутся незатронутыми такие важные проблемы, как классовая борьба крестьян и др.

Уже в 1950—1952 г. многие историки советских прибалтийских республик пришли к заключению, что началом кризиса феодально-крепостнической системы в Прибалтике следует считать конец XVIII в. (1770—1790 гг.). Позднее некоторые латышские историки подчеркивали, что рост товарного сельского хозяйства в поместьях Прибалтики начался уже в 50—60-х годах XVIII в., когда произошли значительные изменения в развитии производительных сил сельского хозяйства. Оправившиеся после Северной войны имения превратились в небольшие зерновые и винные фабрики, которые стали выбрасывать как на внешний рынок, так и на внутренний рынок Российской империи

все больше продуктов. Но, несмотря на это, в имениях удерживались старые, уже отжившие производственные отношения: рост помещичьего товарного производства достигался с помощью крепостных методов эксплуатации крестьян. Сами имения собственного рабочего скота и сельскохозяйственных орудий не имели, в связи с чем труд бобылей эксплуатировался ими лишь частично; часть же рабочей силы бобылей пропала для производства. Основную рабочую силу, рабочий скот и орудия труда давало именно крестьянское хозяйство. Но чем выше взвинчивались феодальные повинности, чем больше крестьянские хозяйства разорялись под тяжестью крепостного гнета, чем больше людей и скота погибало от голода и болезней, — тем меньше крестьянские хозяйства могли удовлетворять растущие потребности имений. Старые производственные отношения не были в состоянии выдержать новые темпы производства, что находило свое выражение в разорении крестьянских хозяйств, в увеличении смертности крестьян. Стремление повысить уровень производства, сохраняя старые производственные отношения, стало в конце концов угрожать гибелью самим производительным силам, так как главной силой, двигавшей все мызное хозяйство, по-прежнему оставалась крепостной крестьянин и его мелкое хозяйство.

Случаи внезапного роста смертности наблюдаются и в середине XVIII в., однако особенно часты они становятся начиная с 70—80-х годов, когда смертность населения на протяжении длительных периодов превышает рождаемость. Это дает нам право утверждать, что именно в эти десятилетия новый характер производительных сил вступает в острый конфликт с отжившими производственными отношениями, начиная угрожать существованию производительных сил; в Эстонии наступает кризис феодально-крепостнического сельского хозяйства.

Этот непрерывно усугублявшийся кризис выражался и в частых голодовках. На рубеже XVIII—XIX вв. сильные голодовки, сопровождавшиеся массовым вымиранием эстонского крестьянства, наблюдаются в 1789, 1800 и 1808 гг. Если присмотреться к данным о размерах урожая в Эстляндской губернии, то оказывается, что достаточно было даже небольшого снижения урожая (в 1787—1788 гг. урожай был примерно на 15%, в 1799—1800 гг. — на 10—20 и в 1807 г. примерно на 15% ниже урожая предшествующих лет), как в губернии сразу наступал голод.

Именно этот кризис феодально-крепостнической системы сельского хозяйства, невозможность увеличения сельскохозяйственного товарного производства при сохранении старых крепостнических производственных отношений, а также желание помещиков освободиться от обязанности «кормить» голодающих крестьян и использовать весь убранный с полей хлеб как капитал (слово «капитал» употребляли сами помещики) и послужили одной из причин реформы 1816 г.

До 1808 г. помещики несли только «моральное обязательство» в случае нужды помогать своим крестьянам ссудой. В этом году в результате ревизии сенатора Захарова были опубликованы предписания («губернаторские патенты», согласно которым крестьянам было предоставлено право требовать от своих помещиков хлебную ссуду, а в случае отказа с их стороны жаловаться полицейским властям. Начиная с этого времени, голод становится угрозой не только для крестьян, он ущемлял — значительнее, чем когда-либо, — также и материальные интересы помещиков.

Реформа 1816 г. представляла собой очередную стихийную попытку правящих классов вырваться из кризисного состояния. Ни царское правительство, ни сами помещики не понимали, конечно, объективных закономерностей исторического развития и в своих действиях руководствовались совершенно иными мотивами. Царское правительство проявляло интерес к положению крестьян Эстляндской губернии потому, что через эту территорию направлялись войска на театр военных действий против Наполеона и царивший в деревнях голод затруднял обеспечение этих войск продовольствием. Эстляндские же помещики надеялись с помощью реформы 1816 г. избежать регулирования крестьянских повинностей (последствия которого трудно было предугадать) и освободиться от обязанности «кормления» крестьян, разорение которых принимало все более массовый характер. В настоящем исследовании главное внимание уделяется именно этому последнему фактору, на который в исторической литературе до сих пор обращалось недостаточно внимания.

К статье приложены графики и таблицы о рождаемости, смертности и количестве браков в десяти приходах Эстонии в 1755—1850 гг.

ÜBER DEN HISTORISCHEN HINTERGRUND DER BAUERNREFORM DES JAHRES 1816 IM GOUVERNEMENT ESTLAND

J. Kahl

Zusammenfassung

Am 8. Juni 1816 bestätigte der Zar Alexander I das seit 1811 vorbereitete Gesetz über die persönliche Befreiung der Bauern im Gouvernement Estland. Von der viele Millionen zählenden Bauernmasse des weiten Russischen Kaiserreichs waren die estländischen Bauern somit die ersten, die frei wurden; doch war die erlangte Freiheit bloss formell und äusserst beschränkt.

Der Zar selbst, die baltischen Gutsherren, nachher aber auch die Apologeten der letzteren — die deutschbaltischen Historiker — taten ihr Bestes, um diese Reform als eine grossmütige Tat des Zaren und des Adels hinzustellen.

Die Publizisten der slavophilen Richtung (J. Samarin) und die lettischen und estnischen bürgerlichen Historiker wollten die Ursache der Reform bloss darin sehen, dass der Adel die ihm in Zusammenhang mit der «Ausbesserung» des Bauerngesetzes von 1804 drohenden Schwierigkeiten vermeiden wollte. Erst die sowjetischen Historiker (vor allem J. Zutis) suchten die Reform durch ihre reellen Ursachen zu erklären, d. h. durch die wechselseitigen sozialen Beziehungen der Gutsbesitzer und Bauern. Soweit dieser Aufsatz nur eine Seite dieser Frage beleuchtet — die Lage des Bauern als des Hauptproduzenten, — lässt er andere wichtige Probleme, wie den Klassenkampf der Bauernschaft u. dgl., unangetastet.

Bereits in den Jahren 1950—1952 waren viele Geschichtswissenschaftler der baltischen Sowjetrepubliken zum Schluss gekommen, dass die Krise des feudalen Leibeigenschaftssystems im Baltikum gegen Ende des 18. Jhs. (1770—1790) anbrach. Im weiteren haben einige lettische Historiker die Tatsache hervorgehoben, dass die Entwicklung der landwirtschaftlichen Warenproduktion auf den Gutshöfen des Baltikums bereits in den fünfziger und sechziger Jahren beträchtlich intensiver wurde. Die nach dem Nordischen Krieg wiedererstarbten Gutswirtschaften wurden nun zu kleinen Getreide- und Branntweinfabriken, die sowohl fürs Ausland als auch für den inneren Markt des Russischen Reiches immer mehr Produkte lieferten. Trotzdem blieben aber auf den Gutshöfen die alten, bereits überlebten Produktionsverhältnisse erhalten: das Wachstum der ländlichen Warenproduktion kam durch feudale Methoden der Bauernausbeutung zustande. Die Gutswirtschaften hatten kein eigenes Zugvieh und keine eigenen landwirtschaftlichen Geräte; sie konnten deshalb die Arbeitskraft der Lostreiber nur teilweise exploittieren, ein anderer Teil dieser Arbeitskraft aber ging für die Produktion verloren. Im wesentlichen waren es die Bauernhöfe, die dem Gutshofe Arbeitskraft, Zugvieh und Arbeitsgeräte lieferten. Je höher aber die Gutsfrone hinaufgeschraubt wurde, je mehr die Bauernwirtschaften unter dieser Last verwahrlosten, je mehr Menschen an Hunger und Krankheiten starben, je mehr Arbeitsvieh einging, — desto weniger konnten die Bauern die wachsenden Anforderungen der Gutshöfe befriedigen. Die alten Produktionsverhältnisse waren nicht mehr imstande, das neue Tempo der Produktion auszuhalten. Diese Sachlage fand ihren Ausdruck im Ruin der Bauernwirtschaften, im Ansteigen der Sterblichkeit unter der Bauernbevölkerung. Das Bestreben, die Produktion unter Beibehaltung der alten Produktionsverhältnisse zu steigern, drohte letzten Endes die Produktivkräfte selbst zu vernichten; waren doch der Leibeigene und sein Kleinbetrieb nach wie vor die hauptsächlichliche Triebkraft der Gutswirtschaft.

Fälle eines plötzlichen Ansteigens der Sterblichkeit sind auch Mitte des 18. Jhs. zu verzeichnen, besonders häufig werden sie aber seit den siebziger und achtziger Jahren, als die Sterblichkeitsziffern während längerer Perioden die Ziffern der Geburten übertreffen. Auf Grund dessen kann behauptet werden, dass gerade in diesen Jahrzehnten der neue Charakter der Produktivkräfte in seine scharf antagonistische Phase mit den überlebten Produktionsverhältnissen tritt und die Existenz selbst der Produktivkräfte gefährdet: es beginnt in Estland die Krise der feudalen, auf Leibeigenschaft beruhenden Landwirtschaft.

Diese stets progressierende Krise fand auch in Hungersnöten ihren Ausdruck. Um die Jahrhundertewende können wir heftige Hungersnöte, die von massenhaftem Aussterben der estnischen Bauernschaft begleitet wurden, in den Jahren 1789, 1800 und 1808 beobachten. Sehen wir uns die Angaben über die gleichzeitigen Ernten im Gouvernement Estland näher an, so können wir feststellen, dass schon ein mässiges Herabsinken der Ernte (in 1787—1788 um etwa 15%, in 1799—1800 um etwa 10—20% und in 1807 wieder um etwa 15% unter dem Stand der vorhergegangenen Jahre) sofort eine Hungersnot unter der Bevölkerung auslöste.

Diese Krise des feudalen, auf Leibeigenschaft beruhenden Systems der Landwirtschaft, die Unmöglichkeit, die landwirtschaftliche Warenproduktion unter Beibehaltung der alten feudalen Produktionsverhältnisse zu steigern, sowie der Wunsch der Gutsbesitzer, sich von der Pflicht, die hungernden Bauern zu «ernähren», freizumachen und so das ganze eingebrachte Getreide als Kapital (das Wort «Kapital» war bei den Gutsbesitzern selbst gebräuchlich) verwenden zu können, — das alles waren Ursachen der Reform von 1816.

Vor 1808 hatten die Gutsbesitzer nur die «moralische Verpflichtung», ihren Bauern im Notfalle Vorschüsse zu leisten. In 1808 aber wurden als Folge der Revisionsreise des Senators Zacharow diesbezügliche Vorschriften (Patente des Gouverneurs) veröffentlicht, laut deren den Bauern das Recht überlassen wurde, von ihren Herren Getreidevorschüsse zu verlangen und im Falle einer Verweigerung sich bei der Polizeibehörde zu beschweren. Von diesem Zeitpunkt an bedrohte die Hungersnot nicht nur die Bauern: auch die Gutsherren sahen darin mehr denn je eine Gefährdung ihrer materiellen Interessen.

Die Reform von 1816 stellt einen Versuch der herrschenden Klassen dar, sich dem Krisenzustand zu entziehen. Weder die zaristische Regierung noch die Gutsbesitzer selbst waren sich der objektiven Gesetzmässigkeiten der geschichtlichen Entwicklung bewusst; sie handelten nach ganz anderen Motiven. Die zaristische Regierung interessierte sich für die Lage der Bauern im Gouvernement Estland, weil es das Territorium war, das die gegen Napoleon entsandten Truppen passierten, und weil der Hunger hier die Verpflegung dieser Truppen erschwerte. Die estländischen Gutsbesitzer aber hofften durch die Reform von 1816 ein Regulieren der Bauernabgaben (dessen Folgen kaum vorausgeahnt werden konnten) zu vermeiden und der Pflicht der «Ernährung» der Bauern loszuwerden, da die letzteren immer mehr dem Ruin verfielen. Es ist gerade der letzterwähnte Faktor, dem diese Untersuchung die meiste Aufmerksamkeit zuwendet, da er in der historischen Literatur bisher ungenügend beachtet worden ist.

Dem Aufsatz werden graphische Darstellungen und Tabellen beigefügt, aus denen die Sterblichkeits- und Geburtenziffern, sowie die Zahl der Eheschliessungen in zehn estländischen Kirchspielen für die Jahre 1755—1850 ersichtlich sind.

*Institut für Geschichtsforschung
der Akademie der Wissenschaften
der Estnischen SSR*

Eingegangen
am 15. Sept. 1959